

El retorn al centre de la ciutat. La reestructuració del Raval entre la renovació i la gentrificació

Sergi Martínez i Rigol

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

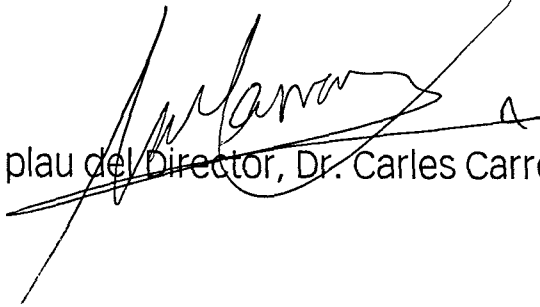
Departament de Geografia Humana

Programa de Doctorat Pensament Geogràfic i Organització del Territori (Bienni 1995-1997)

**El retorn al centre de la ciutat.
La reestructuració del Raval entre la
renovació i la gentrificació.**

Sergi Martínez i Rigol

Tesi per optar al títol de Doctor per la Universitat de Barcelona

Vist i plau del Director, Dr. Carles Carreras i Verdaguer

Universitat de Barcelona
Dos de maig del 2000

Asamblea Antiespeculativa del Raval

Este boletín informativo ha sido realizado con los artículos que han llegado hasta la Asamblea Antiespeculativa del Raval, con la intención de airear y difundir la opinión de las gentes que circulan por el barrio. La especulación y el negocio que se crea a su alrededor, esta condicionando nuestras vidas. Con esta publicación queremos mostrar nuestro desacuerdo ante la desigualdad, la videovigilancia, la contaminación, las injusticias, la corrupción, la hipocresía... Nosotros vivimos, nosotros decidimos.

EL DERRIBO

Número 0

Nuestro justiprecio para este boletín es de 100 ptas

EDITORIAL

En este barrio y en esta ciudad, el protagonismo es para urbanistas, arquitectos, diseñadores, etc... Sus "cotos de caza", bien camuflados. Vamos perdiendo la memoria y mientras tanto no sabemos cuál será nuestra próxima situación ni cómo será el hábitat que nos reservan. Nos echan de nuestras casas y nos ubican

en otras... y no en todos los casos. Tenemos que firmar nuevos contratos que nos

comprometen a aceptar las nuevas condiciones del mercado, que se regulariza de nuevo y tod@s tenemos que adaptarnos. No se pueden permitir los pisos que no sean de ADIGSA y no existen los contratos indefinidos. Los pisos son expropiados, el paisaje urbano cam-

bia al gusto de unos pocos, el dinero europeo para uso ecológico se utiliza para hacer plazas de cemento y alquitrán y desaparecen muchísimos árboles y zonas verdes. Nos engañan, nos venden su producto con estrategias publicitarias y mientras tanto, decenas de personas se ven de nuevo en la calle.

Barcelona no es la única ciudad que sufre este desgarramiento ni sus ciudadanos y ciudadanas l@s únic@s que están luchando contra ello. La operación está servida y van muy rápido con sus derribos y construcciones, pero al final, nosotr@s seremos quienes realmente tendremos que convivir con estos experimentos. **NO** a la especulación.

EL DERRIBO	
Editorial	1
¿Quién decide en el Raval cómo ha de ser nuestro barrio? // Carta	2
Estética antiespéctica	3
PROCIVESA = Especulación	4
Alturas del Raval // Cuadrados y ángulos	5
La idea de los ediles y expertos, el dinero de la Gran Europa	6
Suspens en Urbanisme	7
Mezquindad urbana	8
Precaristas	9
El Raval (1900-1920)	10
Ens donen la paraula ...	11

Portada de la revista *El Derribo* publicada per l'Assemblea Antiespeculativa del Raval.

Political Response Group, grup de resistència a les expulsions dels habitants tradicionals a l'àrea coneguda com Powell Street, a la ciutat de Vancouver (Canadà) (Sergi Martínez).

Per tant, s'ha volgut saber sobre el coneixement de la realitat social del Raval dels nous residents, i també la consideració que els nous residents tenien sobre la resta de grups socials, i el grau de relació entre aquests.

6.4.5.1. Els diversos grups socials

La major part dels interlocutors reconeixien l'existència de quatre grups socials diferents. En primer lloc, un grup format per la gent gran, els residents tradicionals del barri. La visió d'aquests nous residents respecte dels residents tradicionals (com ja s'ha vist en l'apartat 6.4.1.5) era la de que controlaven tot allò que passava a l'escala i al barri, i en part, això era el que li donava al Raval aquest caràcter de poble. En segon lloc, també identificaven als immigrants, subdividits en dos grups diferents, per una banda, els immigrants voluntaris, estudiants estrangers que buscaven una residència temporal al Raval mentre durava la seva estada a Barcelona, i per altra banda, els immigrants procedents de països africans i asiàtics, que acudien a la ciutat a treballar i que donaven sobretot un caràcter multicultural al Raval. I en tercer lloc, es reconeixien a ells mateixos, els nous residents, com a un altre grup diferenciat.

Respecte de la gent gran, dels residents tradicionals, a més de ser aquells que controlaven tot allò que succeïa a l'escala, els nous residents tenien la percepció que

els hi agradava que arribés al barri gent jove com ells, com ho mostraven tres dels interlocutors, tots ells llogaters, instal·lats al barri entre els anys 1996 i 1998:

(20) *recordo que una veïna estava molt contenta, "quina sort que hagi vingut algú a viure aquí!"...*

(04) *Però són oberts, no he notat cap mena de reticència, en absolut, sembla que els hi faci il·lusió, suposo que el primer dia prevenció per si entra algú, la possibilitat de que faci soroll doncs, ...*

(12) *És un tipus de gent que està molt pendent del que passa a dalt i a baix, i to això, i tanques la porta i ja enseguida surt allò... ja està esperant, allò, ... "joven, joven". Vull dir, aquesta gent jo crec que ho veu bé que hi vagi gent jove nova. La percepció que en tinc és que no els hi crees un problema.*

Des de la perspectiva dels nous residents, es creia a més que l'acceptació per part de la gent gran era superior a la que podien tenir els immigrants africans i asiàtics, dels que es suposava que patien un cert rebuig. En un cas, en que els pares de l'interlocutor eren residents al Raval, deixava molt clar quina era la seva opinió al respecte:

(17) *Els meus pares que hi ha viscut sempre, doncs, a veure: emigració, com gent com jo. De l'emigració, molt mala visió, això sembla un zoo, que aquí ningú s'entera de res, que tothom va a la seva, que ja no podem viure, ... La gent com jo: que som gent jove que tenim més empenta, que esta molt bé per canviar les coses...*

Però normalment també es justificava aquesta actitud dels antics residents per la seva edat i les dificultats per entendre els canvis, i l'impacte que suposava l'arribada al barri de gent diferent, i amb costums distints:

(26) *Aviam, a la gent gran, jo suposo que és com a tot arreu, li costa acceptar, hi ha de tot, eh? A la majoria li costa acceptar lo que és la immigració de fora, li costa d'acceptar. Sempre et trobaràs la gent que et diu "Perquè van vindre els moros, aquests moros que hi ha ara pel barri", els hi costa d'acceptar, els hi costa perquè són del barri de sempre i bueno, és clar, no ho havien vist mai i per a ells és l'arquetip, suposo, de sempre de "Oh, ets marroquí, per lo tant ets un lladre o ets un no sé què o ets un no sé cuantos", no? Sí, hi ha molta gent que pensa aixó i t'ho trobes. Hi ha molta gent que s'ha integrat, hi ha molta gent que no té cap problema, però generalment, la gent, quan parlen de problemes, quan diuen "Com està el barri?" diran "Ah, està fotut, eh?, perquè ara hi ha tants moros" i dius "Ah bueno, si vostè pensa això, què vol fer-hi?" Però generalment els hi agrada el barri perquè hi viuen de tota la vida, però molts et diran això.*

Al mateix temps, també es tenia la percepció i el convenciment que els residents tradicionals acceptaven millor als nouvinguts que no als estudiants estrangers, degut sobretot a que el període d'estada dels segons acostumava a ser molt curt, i per tant no tenien cura de res. En un cas, en que l'interlocutor va entrar a viure en un pis propietat de la seva família, que havia estat utilitzat els anys anteriors com a pis de lloguer per a estudiants estrangers, aquesta dualitat es feia evident:

(14) En realitat estan contents de que jo hagi vingut aquí, saps?, paradoxalment. O sigui... dic paradoxalment perquè si tant contents estan perquè havien de trucar, no?, a l'Ajuntament si és que van ser algú d'ells?. Però en realitat diguem-ne que ja els hi sembla bé, no?. O sigui diguem-ne que em prefereixen a mi que no a... a... a estudiants erasmus i tot això que hi havia abans, i tal, perquè deien que era un cachondeo que es ficava tot de gent... Sí, exacte, no?. Que no sabien mai qui era! Sobretot el que era és això: el gran neguit de no saber qui és qui i tal, no?, perquè clar, canviava la gent, i tal, i oh, oh, heu llogat el pis a una gent, saps?, de vegades em diuen, oh! hi havia una gent aquí...Era gent normal, no?, però clar canviaven, no sé que, ...(...) jo crec que els hi sembla bé que hagi vingut algú jove, i tal, saps?, un noi jove, maco, que no fa massa merdè... català, tot això, saps que vull dir?, també seria una altra cosa a tenir en compte, però, ja et dic, ... crec que també hi té a veure això, eh?, o sigui... pse.... que si jo fos un.... un... jo que sé, suec, ...potser un suec no els hi seria igual.

Es pensava que hi havia, doncs, una predisposició diferent dels residents tradicionals respecte dels estrangers, per una banda respecte dels immigrants procedents dels països africans i asiàtics, i per altra banda respecte dels estudiants estrangers europeus o americans, com ho expressava un interlocutor arribat al barri l'any 1988:

(07) Jo el que m'imagino és que es poden fer dos subconjunts. L'estranger immigrat i l'estranger voluntari. El pakistaní, el magrebí, el que vulguis, l'immigrat que ve aquí buscant el que sigui, doncs, aquest provoca un cert rebuig. Uí, ens estan omplint el carrer de pakistanís, lo típic, quines costums més rares tenen, com van vestits, que mengen. Aquests comentaris que són exclussivistes, de marginar els altres. Però clar, si la que et ve és una noia jove, francesa, que estudia a la universitat, bé, és estudiant, que s'ha de fer, hi ha una predisposició. Ambdós viuen d'una manera precària, un per que la força obliga i l'altre per que està arreglant-se el pis. Són situacions molt diferents. Ambdós són estrangers, ambdós viuen en precari, però hi ha la predisposició per la crítica en un cas i una predisposició a l'acceptació en altre.

L'actitud i l'opinió dels nous residents cap als estrangers era diferent a la dels residents tradicionals. Pel que feia a la immigració procedent de països africans i asiàtics, la major part dels interlocutors van expressar com no tenien cap mena de problemes amb aquest grup social. En el cas d'una interlocutora, fins i tot, era un motiu d'atracció cap al barri, ja que a la seva tornada després d'estar vivint una temporada a Los Angeles, trobava a faltar la diversitat ètnica d'aquella ciutat:

(03) El que passa és que quan vaig tornar per mi el Raval tenia un afegit, que m'agradava, que era la diversitat ètnica, que això si que era una cosa que quan vaig tornar trobava a faltar molt també, per que allà si que la tenia, i quan vaig arribar aquí, tots tenien la mateixa fesomia, tots són parents meus, ja ja... estava una mica descentrada, mirava les cares i pensava, carai se semblen tots!, ja ja...

Malgrat tot, aquesta nova resident al barri afirmava posteriorment com la seva relació amb aquesta immigració era l'anar a comprar alguna cosa en alguna botiga regentada per pakistanesos o filipins, i veure-la pel carrer, i res més, ja que ni tan sols en el seu immoble hi vivia algú d'aquests grups ètnics:

(03) Si, a prop de la meva escala, clar hi han pakistanís, n'hi han bastants, que tenen colmados per allà el carrer, i en concret en aquest carrer d'aquí n'hi han bastants. Hi han uns filipins, que tenen negocis de vídeos, a més de pel·lícules en filipi, que són molt divertits, si si. I a més tenen un Nissan Patrol que quan fa marxa enrera se li encenen unes llums i toca la lambada, i jo em parteixo de riure, per que clar, amb aquell cotxe sempre han d'anar fent maniobres per aquests carrers, i de cop hi voltat sents la lambada i tota aquella parada de llums, i dius, els filipinus, són molt autèntics. Filipins, magrebins i pakistanís també n'hi han, si. Això és el que més, en aquest tros de carrer. (...) Però, clar, també t'he dit això, que la veig però no la visc, per que el tracte que pugui tenir amb el botiguer doncs tampoc és, vaja no ho sé...

La diversitat ètnica, o la barreja cultural, era, per a la major part dels interlocutors, un fenomen que es donava al carrer, als espais públics, és a dir, que les situacions de convivència amb aquesta immigració estrangera eren escasses, mentre que la diversitat era sobretot visualitzada. Així ho expressaven dos dels interlocutors, residents en una àrea del Raval on la presència d'immigrants asiàtics i africans al carrer i a les places era molt freqüent:

(26) jo a vegades, aquí a baix, que està l'escola aquesta, i veus passar les mares, la magrebí amb el seu nen, la mare negra amb el seu nen, fins i tot m'agrada aquesta diversitat.

(25) Molts àrabs, i ara el que estan venint molt són xinos, molts xinos, vaja, en aquest carrer hi ha tres tendes de xinos, tres o quatre tendes de xinos i ara el

videoclub se l'ha quedat una família àrab. I clar, són un, són un..., una gent que està venint ara, no? Igual que, suposo, no sé, aixó ho deus saber millor tu, però tot lo que és el Raval, l'altre dia ho comentàvem amb els amics, hi ha una zona a la part, com si diguèssim la part sud del Raval, la que està més cap aquí que està venint tot lo que és l'emigració àrab o marroquina; i tot lo que és la part nord, o la part podríem dir del MACBA, o del carrer del Carme cap a munt, diga-li com vulguis, doncs hi ha molta immigració filipina, hi ha molts filipins. Tot lo que és el MACBA, tu vas un dia per la tarda, jo perquè vivia per allà, vas un dia per la tarda a la plaça del MACBA i noi... bueno, ja, és maco perquè veus nens de totes les races jugant i dius "Osti, quin bon rotllo", perquè aquí tots jugant i passant de tot... . (...) Jo ara estic fent uns..., estic gravant una obra de teatre que estan assajant a aquest col·legi que hi ha aquí a..., bueno, el col·legi aquest que... com es diu el col·legi? eh... al costat de l'església de Sant Pau, em fa l'efecte que és, és l'església de Sant Pau aquesta, no? sí. Doncs al costat hi ha un col·legi... Doncs al col·legi que hi ha, ahir vaig anar a gravar unes coses i era al·lucinant perquè sortien tots els nens i era increïble, no? la barreja de tot que hi havia allà, i deies "Osti, quin bon rotllo, no?", potser és l'única escola que jo he vist que dius "Osti, quina passada la quantitat de barreja cultural que hi ha aquí!". El problema de la..., és com tot, jo crec que el problema de la barreja és que, aviam, vivim uns al costat dels altres però en veritat no ens coneixem, o sigui... Suposo perquè tots som un cercle bastant tancat, no? Ells per sortir fora del seu país venen aquí i es tanquen, i nosaltres com que són gent que venen de fora ens tanquem. És una llàstima. Però per mi és un valor afegit. Jo tinc amics que, amics, coneguts, perquè en veritat són coneguts perquè ja no tenim la mateixa edat ni res, però coneguts que són marroquins i molt bon rotllo, vaja, ens saludem i diem "Hola!", "Hola, hola"; un paquistaní, que hi ha aquí al carrer, que té un colmado, un bon rotllo que...

Hi havia, a més, qui considerava la presència d'estrangers procedents d'Àfrica i Àsia, més els estrangers europeus i americans, com un atractiu per al barri:

(14) Sí, però, aquest atractiu de la multiculturalitat té que veure amb els turistes, amb les persones, no només, no només amb els immigrants, diguem-ne, per a dir-ho (?). Sinó té que veure amb amb turistes... amb....És que aquí viuen molts guiris, diguem-ne, ... que venen... vull dir, tots els guiris que venen a viure un temps aquí, a fer d'au pair, a fer de, bueno, clar si venen a fer d'au pair potser no, però, ... a donar classes d'anglès..., a qualsevol cosa, viuen per aquí. Aquí hi ha bars que només veus que ... són exclusivament casi, per... per guiris que, que ... que els veus que no són els que han vingut aquí a passar dos dies, no, no, que estan aquí sis mesos, vuit mesos..., que estan fent un erasmus, tots els erasmus viuen aquí, o sigui, diguem-ne que l'atractiu és una mica una amalgama de tot plegat, no, no és.... vull dir, si em dius: l'atractiu és únicament el tema de la immigració de pakistanesos i tal, ...No, no, és una mica tot, no?. També.

Així, doncs, la majoria dels nous residents ressaltaven, sobretot respecte de la immigració africana i asiàtica, el seu exotisme i la coloració que donaven al barri. Només en un cas va resultar que l'interlocutor estava en contacte directe amb alguns d'aquests immigrants, i van ser més valorades les problemàtiques a les que aquests s'enfrontaven, referents sobretot a l'habitatge, el treball i l'educació, que no pas el color i l'aspecte que podien donar als carrers. Es tractava d'un voluntari d'un casal per a infants del Raval, per a qui l'experiència d'aquest contacte quotidià era sobretot enriquidora.

6.4.5.2. Les relacions a l'escala i al barri

Una part important dels interlocutors reconeixien com la seva relació, tant amb els veïns de l'escala, com amb altra gent del barri en general, podia ser considerada com freda. La principal justificació estava en que hi passaven molt poc temps, ja que generalment només hi anaven a dormir. Així, per exemple, dues interlocutores, una que treballava al barri de Gracia, i l'altre a Bellaterra, excusaven la seva falta de relació amb els veïns ja que la major part del dia estaven treballant:

(26) també val a dir què, a veure, estic tota la setmana practicament que arribo tard, no tinc temps de fer vida de barri, i molts caps de setmana estic fora, vull dir que, faig una vida aquí a Barcelona també molt relativa.

(04) massa relació no hi ha, no hi ha mai ningú, jo estic tot el dia fora, et trobes algú per l'escala i dius hola.

Però inclús aquells que si que estaven més temps a casa seva, i en general també al barri, reconeixien que les relacions amb els veïns tampoc eren molt intenses, sovint per la pròpia manera de ser de bona part de la resta dels veïns, sobretot els més vells, la gent gran. Així ho expressaven dos dels interlocutors, el primer resident al Raval des de l'any 1989, i el segon des de l'any 1996:

(08) Bastant freda. Coses puntuals i ja està. La del primer és una mica més simpàtica, pots parlar més, pots demanar algun favor, deixa la clau d'alguna cosa, t'obra la porta. Del segon, l'home és molt tossut, cascarrabies.

(20) Els altres pisos per mi són desconeguts, i veig sortir iaies soles, de tant en tant. Ademés són gent que veus que viuen..., quan tu baixes l'escala tanquen la porta. (...) Hi ha tres senyores grans que les veig a vegades baixant les escales, però que en general no surten.

Les relacions entre veïns, doncs, es reduïen a les trobades esporàdiques per l'escala, el que fins i tot podia provocar, com en aquest cas d'un interlocutor que feia ja més d'un any i mig que vivia al Raval, que no sabés ni qui vivia al seu davant:

(13) *A dalt hi viu una senyora gran sola. Al davant no se qui hi viu. Després, jo tinc una amiga que viu a la mateixa escala, és una noia, que va venir a Barcelona, aquesta noia és de València, i casualment va trobar un pis de lloguer a la mateixa escala. Després hi ha una..., clar, els altres els conec per que els veig per l'escala, o sigui, se que hi viuen un professor de la universitat de la UPC, per que jo vaig estudiar a la UPC i em va cridar l'atenció quan vaig veure les bústies que, que vivia en allà, i a més li vaig preguntar a un amic que s'hi va quedar (¿) i em va dir que sí. I a dalt hi ha un pis que hi estant fent obres, l'estant acondicionant molt, però no se qui hi anirà a viure. Hi ha també un matrimoni de gent gran, però, no sé, hi viu força gent en aquella escala que si han quedat tota la vida, que són gent del barri. En cap dels pisos no hi ha cap immigrant.*

Malgrat tot, en algunes escales, els interlocutors reconeixien una relació específica entre la gent gran que havia anat quedant, diferent a la que podien tenir amb els nouvinguts. Aquesta relació es concretava sobretot en l'existència d'una ajuda mútua, malgrat els possibles problemes que hi poguessin haver entre aquests vells residents⁴¹:

⁴¹ La visió del que havia estat aquesta vida de barri i d'escala dels residents tradicionals al Raval, segons una antiga resident nascuda l'any 1928 al carrer Sant Rafel, estava marcada per una intensa relació de solidaritat entre els veïns, i per una sèrie de fets al barri que també li donaven aquest sentit de comunitat:

(18) *El carrer Sant Rafael, en la seva època era un carrer viu, viu. Hi havia prostitutes, hi havia, pues la petita botiga que la meva mara anava a comprar el mig litre d'oli, la carnissera, la tossinaire, tot, i ara vaig passar fa cosa de dos, tres mesos, i vaig sortir plorant. Em va fer tanta pena, tanta pena allò. És que vaig dir: "déu meu, on estan les putes, al menos?". Vaig veure aquell barri tan horrible, tant deixat de la mà de déu. Han tirat moltes cases, però escolta, aquell barri que era viu, que era viu, que tenia ànima, bona o dolenta, allà hi havia de tot, hi havia la gent de l'escala que eren treballadors, i que era meravellós. Que quan una..., es barellaben, es cridaven, es cantaven, però quan una estava malalta o algo, allò era... Jo me'n recordo dels Nadals de la postguerra, escolta, que no tenia ningú res, i quan un posava quatre cacaus, quatre avellanes, i una gaseosa i vi, pues allí cantaven i estaven la mar de bé. Ara, jo aquesta escala, "bon dia, bon dia", "passiu bé, passiu bé". Això està més mort, i més fred. (...) Aquesta vida de barri i d'escala era maravillosa. Allivorens ens queixavem, porque no teniem res, no teniem res escolta.*

(...) *Tenim les festes majors, la Setmana Santa (...) anaves a la Rambla a veure la processó, no teniem la de Sevilla, però nosaltres ens ho passàvem en grande, tu. Ara ho veus tot tan fred, tot tan fred tu.. Les mateixes berbenes, escolta, pujaves al terrat, (¿) cremava quatre fustes. El terrat de Sant Rafael havia sigut meravellós, escolta. Pujàvem, quan teniem tant de fred a l'hivern, que no havia calefacció, que no hi havia res de res, la gent després de dinar a la una i mitja pujava al terrat, i s'estava fins a les tres. (...) Hi havia les que s'assentaven i feien mitja, jo llegia quan era jove, i parlàvem d'una, parlàvem de les pel·lícules, paralàvem de tot, de tot. Hi havia la que era politiquera, que li agradava (¿), l'altre que tenia el marit a Burgos, en una càrcel, en una presó.*

(07) *Si, si, aquí tenim relació. Si passa alguna cosa, la gent gran entre ells s'ajuden, també s'escriu a mort i totes aquestes coses, però bueno, si si, s'escriu, son fills d'aquest, fills de l'altre...*

Així, sobretot en aquells casos que els nouvinguts eren llogaters⁴², la relació amb els veïns es limitava a les trobades per l'escala, i com a màxim, a l'autoorganització per tal de netejar l'escala, però sovint ni això funcionava, com en els casos d'aquestes dues interlocutores:

(05) *Tota la relació que hi ha entre els veïns és dir-nos alguna cosa quan ens trobem per l'escala o penjar un paper a l'escala que deia que cada setmana un veí havia de netejar l'escala. Llavors, el primer paper el vam complir nosaltres, els d'ací davant, i els cunyats de sota, la resta res. Bueno, el de la coixa ho feiem nosaltres i ens donava mil pessetes. Llavors el següent paper, com que els Navarros d'ací davant van marxar a viure a això de la platja de l'hivern, doncs el vam fer nosaltres el paper. El vam escriure nosaltres i no vam fregar ni un dia. Un dia un dels anglesos va posar, va ser l'únic que havia fregat en tres mesos pobre, i a sota de tot va posar "I am the only one who washes the stairs", i va ser molt divertit.*

Bueno, vull dir-te, que tothom parlava, era..., hi havien chafardeos malos també, com a tot arreu. Però si passava algo gros, la gent s'ajudava.

També hi havia qui baixava a baix al carrer, però en aquests barris la base dels veïns era el terrat. I a baix, ja no es baixava tant, per que era per la nit, i per la nit hi havia moltes cites d'aquestes que... i allivorens. Però aquestes dones [referint-se a les prostitutes], escoltem, anaven a la seva feina (...) i no donaven mal exemple, elles es posaven i anaven a l'habitació i ja està. Però hi havia la part dolenta també, eh!

Per una banda hi pot haver una certa idealització d'aquesta vida a l'escala i al barri en temps passats, però per altra banda, aquesta ajuda mútua entre veïns en casos de necessitat ha estat substituïda, en alguns casos, per l'assistència d'organitzacions no governamentals o bé per l'assistència estatal, com ho mostren les paraules d'una de les interlocutores:

(05) *En el 1º 2ª, hi ha una dona coixa, minusvàlida, amb el seu marit coix, els dos. Ella, em va dir que feia deu anys que no sortia del pis, ell surt cada matí, compra el pa i quatre coses més i després (¿). El seu pis fa una pudor impresionant. Vaig anar un dia a la Seguretat Social, que volia parlar amb l'assistent social, per que ella un dia em va trucar molt apurada dient que "por favor si le podia limpiar el piso". No, per que si començo així, acabaré anant a comprar per ella. Primer vaig pensar, bueno, ho faré, no?. (...) Ara estic pensat d'anar a veure l'assistent social per que portin algú de Càritas o així, per que no pot, és minusvàlida, no pot netejar un pis de cent metres quadrats. Aquests fan una mica de llàstima.*

⁴² En els casos dels propietaris, les relacions amb els veïns eren una mica diferents ja que l'assistència a les reunions de la comunitat de veïns, i el tractament de problemes i propostes de forma conjunta, creava més relació.

(03) *L'escala la fregàvem els veïns. Creueta a la llista, i agafaves l'escombria, i de tant en tant, cada tres mesos et tocava la porteria. (...) Hi havia així una mica de fricció pel tema de netejar l'escala. Hi ha gent que ho feia, diem, regularment, i hi ha uns altres que no ho feiem regularment però ho feiem, ho confesso, i després hi havia gent que passava de tot.*

Per altra banda, la composició social de les escales que han estat visitades ha estat ben diversa. Les més homogènies, han estat les finques totalment reformades, en les que tots els pisos havien estat comprats per un determinat tipus de gent, i només hi havien quedat alguns vells residents. En un d'aquests casos, la descripció dels veïns per part de l'interlocutor posava de relleu aquesta homogeneïtat:

(24) *Tots són gent de trenta i pico d'anys, hi ha una parella a dalt que tots dos són nois, a sobre d'aquí hi ha una parella, aquí al costat hi ha un tio sol, estic jo, i aquí al costat hi ha un pis de lloguer, era una vella sola, però ha tingut que marxar, el te llogat. Avall hi ha una noia sola, a l'altre costat hi ha una noia sola, per sota hi han dues parelles, tres o quatre parelles més, es que tots són, gent molt jove, de vint i poc, vint-i-cinc, sis, set, trenta, ... tots vem comprar el pis en el mateix moment, però uns van tardar cinc mesos, altres un mes i altres un any, però tots el vem comprar en el mateix moment el pis. [La relació entre els veïns és] perfecte, cap problema, no és la gran relació de veïns, veïns, però si ens veiem ens salutem, parlem, i mai ha hagut cap queixa de res, molt bé, molt bé.*

Però, com s'ha dit, en la major part d'escales la barreja social era destacada, com en aquest cas:

(03) *a l'escala hi ha de tot, hi havia. Hi havia gent gran. Moltes, bastantes iaïetes vidues, d'aquestes que tenen moltes ganes de xerrar, i que estan soles, i que et controlen, però bé. I després hi havia gent jove, si, estàvem així els nouvinguts, gent no tan jove com jo (?), si els joves i els nouvinguts, que la majoria deuen ser estudiants i així, i després la gent que ha viscut sempre allà...*

Malgrat aquesta barreja social, les situacions de conflicte entre els interlocutors i la resta de veïns, segons els primers, eren inexistents. Com s'ha vist anteriorment, només en un cas, i degut al tema de les reformes, es va donar una situació conflictiva de la que s'en van ressentir les relacions quotidianes amb els veïns:

(14) *Són gent... una mica.... bueno són gent gran... lo de sempre, no?... suposo, no?, són una mica pesats... a vegades ... doncs, no tenen res a fer i estan sols... i mira, com que no tenien res a fer... doncs, mira, saps?, a queixar-se tu!... Emmm... I a vegades, doncs, hi han coses que... que tens pressa i no.... mira, no, no, jo no tinc relació.... amb els veïns... tampoc és, és alló mala llet ni res ...*

vull dir... Si algú em diu res, doncs mira, l'escolto i ja està, i dic que sí... evidentment.

A més, si a l'igual que amb els residents tradicionals les relacions eren fredes i quasi inexistent, el mateix succeïa amb els immigrants procedents de països africans i asiàtics, amb els quals tampoc es va donar cap situació de conflicte en les escales on aquests eren presents:

(04) no, si el problema es que hi ha molt poca relació, m'els trobo molt poc perquè fan horaris molt estranys, però a més a més són gent tancada.

Només en un cas l'interlocutor va expressar obertament l'haver tingut alguna mena de problema amb els immigrants, però no en referència a la seva escala, sinó al barri, ja que aquests no llençaven les escombraries dins dels contenidors⁴³:

(17) Tinc una amiga que viu aquí al carrer (?), m'explica que el seus veïns son molt bruts, ..., baixen i tiren, perquè als seus països al contenidor..., no entenen que aquí s'ha de tirar al contenidor, tenen conflictes perquè la gent que vivim aquí a vegades ens emprenya. Òstia, jo a vegades els crido "Oiga quiere hacer el favor de tirarlo dentro del contenedor". Però bueno, jo crec que es molt difícil.

Per altra banda, la falta de temps disponible era la justificació que donaven alguns dels interlocutors per no tenir cap tipus de vincle amb organitzacions o associacions del barri, ja fos amb l'Associació de Veïns, o amb qualsevol altre

⁴³ Per altra banda, tant en l'entrevista mantinguda amb una antiga resident del barri, com en les declaracions d'un antic veí del Raval durant una assemblea de veïns, si que era apreciable una certa actitud de rebuig cap als immigrants de països subdesenvolupats, sobretot per les diferències culturals i les dificultats i problemes de convivència que això comportava:

(36) ... jo tinc uns amics que deien que no eren racistes, però ara afirmen que ho són, ja que els tenen a dalt, a baix, a la dreta i a l'esquerra. La convivència és molt difícil ja que no tenen cultura de viure en un pis, de tenir veïns, i això crea molts problemes, la seva forma de vida no està adequada a la nostra. (...) Jo tenia uns veïns al pis de dalt que eren de Bangladesh. Un dia vaig arribar a casa i estava inundada, i l'aigua venia del pis de dalt. Així que vaig pujar al pis de sobre i aquests tenien el pis amb un pam d'aigua. Caminaven tots descalços pel pis, i feia quasi una setmana que tenien una tuberia reventada. Clar, com al seu país plou sovint i s'imunden sovint, ja estan acostumats a tenir aigua a casa..., però allà no tenen veïns a sota!

Al darrera d'aquesta actitud racista però hi havia una actitud crítica dirigida no contra els immigrants, sinó sobretot contra l'administració. Es reconeixia per una banda, les condicions amb les que havien de subsistir una part d'aquests immigrants i els conflictes que això generava, però per altra banda, també es reconeixia i es denunciava el fet que l'administració no feia res per evitar aquestes condicions, i tant els immigrants com els habitants del Raval, en patien les conseqüències. Es posava de relleu com el Raval havia estat sempre un barri acollidor de la immigració, i com aquesta funció no era feta per altres barris de Barcelona, per tant només els habitants del Raval en patien les conseqüències.

tipus d'associació present al Raval. Per tant, els seus lligams amb la vida associativa del barri eren molt febles:

(04) vaig preguntar-ho un dia, perquè vaig pensar que estaria bé, però no, tinc molta feina, si, és una d'aquelles coses que pensava que estaria molt bé fer, però que no.

(25) Si et dic la veritat, abans estava ficat molt en lo que era..., feia moltes coses pel Centre Cívic. Al Centre Cívic organitzavem exposicions de fotografies, col·laborava si es tenia que fer alguna cosa. Ara ja no, fa temps que no ho faig, més que res perquè m'haig de guanyar la vida i haig d'estar amunt i avall tot el dia i aleshores em queda poc temps per això.

En dos casos els interlocutors formaven part d'altre tipus d'associacions, que estaven presents al barri o al districte de Ciutat Vella, però que no hi tenien una relació directa ja que el barri no era el seu camp de treball. En un cas, l'interlocutor era membre d'una ONG amb seu al Raval, mentre que en l'altre, formava part d'un partit polític:

(08) No, exactament del barri no. Però si que estic així, fa temps que col·laboro amb associacions, tipus ONG, que estan al barri. Ara, a l'Associació de veïns, concretament, jo no he estat tan, a mi m'agrada més el tema ecologista, el tema doncs, intento dirigir-me dins aquesta àrea, ecologista o de l'agricultura.

(14) Home, fa activitats, el que passa que, clar, són activitats... aviam, doncs, doncs, ara, per exemple, van fent el plànol municipal. Clar, jo, només vaig, evidentment, casi que a callar i escoltar, no?, perquè no m'he enterat de massa. Però, bueno, doncs, evidentment hi ha una sèrie de millores que es proposen. No, no, no sé, que van des de un minibus circular per dins de Ciutat Vella, on estan establerts tots els carrers per els que ha de passar, no sé quantus,...., fins a, jo que sé, unes propostes que els hi van fer la Federació de Veïns de la Barceloneta..... i, em sembla que hi van haver altres dos que els hi van fer, i els hi van demanar a totes.... emm... bueno, una sèrie de propostes, evidentment, d'actuació política, no?, perquè aixó és lo que... lo que fa un partit. Clar, no és.... o sigui, per que ens entenguem, jo no crec que em posi en el Casal de Nens del Raval, saps?, en el Casal de..., val?, de... , doncs perquè no, perquè habitualment actuo en una altre.... diguessim... en un altre tipus d'activitats. Clar, no sé... Bueno, evidentment, Per exemple, ---- no té regidor al Districte, val?, perquè ---- és un partit petit amb molt poca representació i que pobre fa el que pot i per exemple.. té pocs vots al Districte i no en té. Emmm ... però a partir del pacte amb, amb a partir del pacte amb... amb els ---- doncs va obtenir un regidor al districte (...). Però vull dir que.... vull dir que ... que... que vaja... diguem-ne que ... la meva implicació serà més d'actuació política, diguem-ne, si

és que hi és, que no ho sé, eh?, si hi serà, vull dir, electe, que no de tipus associatiu...social... social...

Només en dos casos els interlocutors van resultar ser membres d'una associació amb seu al barri, i que a la vegada aquest era el seu camp de treball. Per una banda, un home resident al barri des de l'any 1996 era monitor d'un casal per a infants, mentre que per altra banda, una dona també resident des de l'any 1996, havia estat membre de l'Associació de Veïns del Raval i en aquell moment estava enrolada en la creació d'una xarxa a internet formada per gent del barri. Ambdós interlocutors van ser els únics que van mostrar no només un interès pel coneixement i la participació en la realitat social del barri, sinó també una actitud molt crítica davant el paper que havia jugat, i encara estava jugant, l'Associació de Veïns, i especialment el seu president, en temes tan importants com la reforma urbanística o l'escàndol dels pederastes⁴⁴:

(17) No, A veure, jo hem vaig fer socia de l'Associació de Veïns, vale?. L'associació de veïns és un lloc que no tenia res, no tenia res pel barri!. Crec que la cosa és, veus la gent com actua, no?. Jo vaig anar a preguntar. Jo entenc que es molt difícil per mi (?), com a veïna., no?. Vaig a l'Associació de Veïns i pregunto, "voldria que m'expliquessin exactament el pla PERI, com funciona". Una paia hem diu: "Doncs miri, aquí hi ha bastantes cases". "Doncs miri, el que li demano és el projecte, quines dates té, alguna cosa" I diu, "només en tinc un i no li puc donar. Si vol, el mira aquí". I dic, "no és que m'el vull endur-me'l a casa meva". No va haver manera. "Escolti, perdoni, es que m'he enterat que això d'aquí ho volen llençar, sap alguna cosa", "Uff!, tranquil·la". M'entens?, clar, no generen res. El que passa és que ara han creat TreballNet, que, que volen a partir de setembre que la gent que, tenim Internet, correu electrònic, muntar, d'alguna manera, per crear un moviment, i això si que m'agrada.

Igualment, el mateix personatge era inclòs amb l'Ajuntament i PROCIVESA, com aquells que s'apropriarien de bona part de les plusvàlues generades en el procés de renovació al Raval:

(24) aquí hi haurà algú que treurà peles, PROCIVESA treurà peles, moltíssim, ah! i també l'ajuntament, tot l'ajuntament, ja no dic compartit sinó tot, estem convençuts, i algú més de l'associació de veïns.

⁴⁴ Aquest escàndol, sorgit el juny de l'any 1997 va servir, com a mínim, per acabar amb una altra associació de veïns paral·lela a la del Raval, anomenada La Taula del Raval, ja que es va implicar en el cas de pederastes a algunes persones vinculades a la Taula. Aquest mateix tema va ser plantejat durant una assemblea de veïns afectats pel PERI, on els arguments exposats per un veí, ex-membre de l'associació de la Taula del Raval, van resultar ser els mateixos que van anar sorgint en les entrevistes. Per altra banda, el llibre publicat pel periodista Arcadi Espada, *Raval, de l'amor als nens* (ESPADA, A., 2000), confirma el paper que va tenir en l'escàndol l'Associació de Veïns del Raval.

6.4.6. Tipus de problemes al barri i delimitació

Malgrat que, com s'ha vist al primer apartat, després d'un temps de residència la imatge que entre interlocutors es tenia del Raval ja havia superat aquelles connotacions negatives que produïa el mite del Xino, encara es mostrava la persistència d'alguns problemes socials i ambientals, evidenciant, doncs, l'existència d'un Raval dual: per una banda, el Raval renovat, i per l'altra banda, el Raval encara ancorat en el passat i percebut com un problema.

Aquesta dualitat entre el nou i el vell Raval, per bé que reductora de la realitat i la complexitat social del Raval, mostra una part del conflicte del canvi social que s'està donant. Per una part, el Xino que s'ha volgut eliminar amb la reforma urbanística i social, aquell Xino que era la vergonya de la ciutat, però del qual encara en queden molts supervivents que s'acomoden entre les escletxes que ha anat deixant la reforma. Per una altra part, el nou Raval, que encara que potencia alguns dels atributs associats anteriorment al barri -la bohèmia, la provisionalitat dels seus residents, (abans obrers immigrants procedents del camp espanyol i ara estudiants, artistes o treballadors del terciari), i d'altres-, es basa en una nova urbanística i una nova població. Bona part dels nous residents van reconèixer l'existència d'aquesta dualitat, encara que alguns d'ells amb major coneixement d'ambdues realitats que d'altres. Els problemes que s'identificaven al barri, a pesar de tots els elements positius que aquest tenia, es situaven en dos àmbits, l'ambiental i el social. De totes formes, ambdós quedaven clarament lligats a la persistència del vell Xino, dels seus espais i de les seves gents.

6.4.6.1. Els problemes ambientals

En general, els problemes ambientals que van trobar els nous residents al Raval eren la brutícia i el soroll, i en la majoria de casos, eren els propis habitants del barri, qualificats com a poc cívics, els causants d'aquests problemes. Així ho expressaven tres dels interlocutors:

(04) *el terra està..., els terres estan permanentment bruts.*

(05) *És molt brut, molt sorollós, els carrers estant, o sigui, jo m'he arribat a trobar de sortir de casa i a la porta de casa meva trobar-me un senyor pixant⁴⁵, quedar-m'el mirant i encara el tio enfadar-se per que me l'estic mirant. O sigui,*

⁴⁵ En una entrevista mantinguda amb uns artistes que tenien el taller al carrer Riereta, entre els motius que tenien per no residir al Raval, eren els seus habitants. Argumentaven com més d'una vegada, havien trobat a algú pixant a l'entrada de l'edifici on tenien el taller.

la gent ho fa i ningú els hi diu res, és lo més normal del món. Les cagarades de gos..., jo penso que és molt pitjor aquest barri que la resta de Barcelona. (...) El soroll és sobretot soroll que jo obro la finestra i poso la tele a "tot drap" i més igual. Tinc un veí aquí que es veu que s'ha comprat una pianola elèctrica i cada nit a tres quarts d'onze ens dona un recital de cants desafinats horrorosos. No diguis res, eh? ⁴⁶. (...) Tothom fa el que li dona la gana, o sigui, molt poc civisme. (...) O gent que tira papers a terra, no?. L'altre dia vaig a una noia jove i li dic "t'ha caigut un paper al terra", i diu, "no, no, és que l'he tirat"... és com còmic, no?, o sigui, l'educació cívica està per terra.

(15) La brutícia... els containers que hi ha aquí al davant per exemple. Ahir van passar a desinfectar-los, per que pujava una flaira que...⁴⁷

⁴⁶ En canvi, aquesta mateixa interlocutora tenia uns veïns que definia com a modernillos estrangers, el soroll dels quals era més tolerat, o com a mínim, no expressava que fos tant molest:

(05) jo tinc dos modernos aquí baix que són la pera. Són dos francesos, ell compona música hardcore..., i ella és la delegada per tot Espanya d'una casa de discos de música ultra-moderna no se qué francesa, i porta el cap totalment vermell. I són, bueno, són supermodernos. I foten una música que bueno..., uns flipes jo, a les dotze de la nit començo a sentir vibracions rares, i dic, ahi ahi, són ells tu!

⁴⁷ Fora de la gravació, aquest interlocutor expressava que per a l'estiu, estava previst canviar el sistema de recollida d'escombraries, i els containers que tenia sota mateix de casa seva, serien substituïts per un sistema de recollida pneumàtic com el que s'havia ja instal·lat al barri de Gràcia o a la Vila Olímpica. Encara que l'objectiu de l'Ajuntament amb aquest canvi era acabar amb la presència als carrers de containers plens a vessar, aquest interlocutor opinava que amb el canvi de sistema no arreglarien res, ja que el nivell cultural de molta gent del barri no arribava tant lluny com per entendre que les bosses s'havien de tirar dins. Molta gent, el que feia era simplement llençar la bossa al costat del container, i ho continuaria fent amb el nou sistema.

Per altra banda, des de la revista *El derribo*, publicada per l'Assemblea Antiespeculativa del Raval, s'argumentava com aquest canvi, conjuntament amb d'altres que ja s'havien donat en el mobiliari urbà o en determinats espais públics i privats (places, parades de metro, caixers automàtics, i d'altres), era un intent més d'acabar amb un tipus determinat de gent que vivia al barri:

Se trata de contenedores neumáticos, que vendrían a ser como unos extraños buzones verdes en los que a modo de carta a los ediles magos uno debe depositar su mierda diaria a unas horas convenidas para que después un eficiente camión la succione con avidez. Naturalmente, entrará en el terreno de la paranoia patológica el considerar que tal medida supuestamente higiénica, cumple una disimulada pero evidente misión suplementaria y por qué no, decisiva. Con el aumento de estos buzones de basura cerrados durante el día, veremos así desaparecer esos penosos espectáculos de gente hurgando en las basuras, revolviendo en los contenedores, reciclando los eruptos cotidianos de la urbe. Y eso quién duda que es bueno. A mugre humana sabrá entenderlo en su consiguiente desplazamiento a la periferia de la Barcelona Botiga. Todos saldremos ganando, quizás unos más que otros, y a fin de cuentas, qué carajo, de la injusticia y las ratas no se hacen postales (s.d., 1999: 8).

Malgrat totes les campanyes publicitàries per presentar un Raval net i verd, la imatge més habitual dels contenidors de la brossa és la d'aquesta fotografia a la plaça del Dubte (Sergi Martínez).

Per a un altre interlocutor, era sobretot molest el soroll de la gent que venia de nit al barri a sopar i de copes, gent però que no era del barri. Per altra banda, els problemes de neteja, considerava que eren responsabilitat de l'Ajuntament, que ofería un servei poc proporcionat a les necessitats del barri:

(17) Que no m'agrada? Doncs, A mi hem resulta molt difícil a vegades (?) amb sensació de que els serveis públic tenen molt poc en compte que es un barri molt dens, que hi viu molta gent i que per lo tant els serveis que s'hi porten a altres barris, igual aquí haurien de ser molt més continuats i molt més propers. Per exemple el servei de neteja, els contenidors són insuficients perquè jo tinc que buscar tres contenidors per deixar la meva bossa⁴⁸. (...) El trànsit, no hem molesta, per la nit no n'hi ha tant. A mi no hem molesta. Què passa?. Doncs ve molta gent a sopar, que no és del barri, és de fora. Clar la gent quan surt dels bars, crida, comenta. Un dia vale, dos vale i el tercer n'estàs fins els pebrots. M'entens?. Però no és gent del barri, és gent de fora. (...) En molts nivells ens sentim indefensos, crec que son coses que es donen perquè és un barri molt diferent a la resta de Barcelona. Concentració molt alta, una concentració de gent amb problemes de drogadicció bastant forta, gent molt gran, gran d'edat i amb conflictes, i bueno, és un barri complex.

⁴⁸ Com s'ha vist anteriorment, a l'apartat 6.4.5.2, aquesta mateixa interlocutora explicava com alguna gent del barri, sobretot els immigrants, no entenien que la brossa s'havia de tirar dins del contenidor, i no deixar-la fora. Malgrat tot, bona part de la responsabilitat de la brutícia del Raval, era de l'Ajuntament per donar un servei limitat a les necessitats del barri.

En un altre cas, era el soroll del trànsit el que era molest, però això depenia clarament del lloc de residència, ja que aquesta interlocutora residia en un dels carrers més transitats del barri, i justament tenia un semàfor sota de casa:

(04) hi ha un semàfor (?), veus aquí no acabo de trobar totes les avantatges de tipus de barri que és, ho trobas més al Gotic, o l'altre cantó de (?), a Ribera.

Comparat amb l'any 1988, any en que aquest interlocutor es va instal·lar al barri, la conversió del Raval en un nou centre cultural també havia portat un augment del soroll provinent del carrer, motivat per l'augment del trànsit d'automòbils i persones:

(07) Abans era un barri més tranquil, dic quan vàrem venir a viure, a nivell de gent, de cotxes, de soroll. Després, al poc temps de venir varen començar grans obres, MACBA, CIDOB, d'aquesta zona d'aquí. Llavors, no ens afecta el soroll de les obres, sinó que notes que venen més vehicles, hi ha més trànsit. Aquí treballes i abans s'escoltaven ocellets, i ara costa més d'escoltar ocellets. Pot ser un exemple.

El mateix problema trobaven aquells interlocutors que residien en els carrers més transitats del barri, com Hospital, Carme o Nou de la Rambla. La presència d'un gran nombre de turistes, i també de gent de pas i veïns del barri, era apreciat com un inconvenient:

(14) Inconvenients? Mmmm ... bueno, per exemple, ahir vaig estar a Gràcia, que feia molt de temps que no hi anava, i inconvenients potser és que a vegades, que ... hi ha molta, molta gent sempre, ... vull dir, surts de casa i és ... alló... ja directe, entres directe al bullici, no?, (...) entre turistes, veïns,...

6.4.6.2. Els problemes socials

La majoria dels nous residents van definir una sèrie de problemes socials molt concrets, com la prostitució, la delinqüència o el tràfic de drogues, que es posaven en relació ràpidament amb el mite del Xino i el que havia estat el barri anteriorment, o també en alguns casos amb la nova immigració procedent de països africans i asiàtics. A més, territorialment, aquests problemes es referien a uns carrers molt concrets del barri, mentre que la resta del Raval era caracteritzat per la seva seguretat i normalitat, per tant, igualat a qualsevol altra àrea o barri de la ciutat de Barcelona.

Tal com s'ha vist en el primer apartat (veure 6.4.1.4), mentre que les primeres impressions i sensacions d'alguns dels nous residents respecte del Raval i del fet de

residir-hi van ser d'inseguretat i de por, molt associades al mite del Xino, aquestes van anar desapareixent ràpidament amb el temps. Així, una de les interlocutores, que ja coneixia el barri amb anterioritat, opinava com des de que hi vivia havia millorat molt la seva percepció de la seguretat ciutadana:

(05) Ha millorat la sensació de seguretat ciutadana, la sensació que pots passejar...és una actitud molt personal.

Mentre que per a d'altres, residents tots dos a l'àrea situada per sota del carrer Hospital, en el que havia estat el centre del barri Xino, el fet de ser veïns del barri feia que deixaven de ser possibles objectius per al delinqüents, i això reforçava la seva percepció de seguretat:

(26) de totes maneres les guineus no fan mal al seu propi niu, sempre fan mal fora del seu niu, (...) clar, és lo que em deia el ----; a tu la gent et coneix.

(20) Has d'anar molt amb compte. Si et coneixen no passa res. O sigui, jo històries del carrer Sant Ramon són al·lucinants lo que he jo arribat a veure.

En opinió d'aquest últim interlocutor, que durant la seva infància havia conegut el barri degut a que els seus pares hi regentaven un negoci, ja se sabia que l'objectiu dels delinqüents sempre eren els turistes i no pas els veïns:

(20) És que a més, ho saps, vull dir, és que tothom sap que van a pels turistes, tothom ho sap, tothom ho sap. Aleshores per què, perquè senzillament quan..., bueno, deus saber quan roben un turista, un turista presentarà la denúncia però no es presentarà al judici, perquè segurament ve aquí, a Barcelona, per deu dies, clar, i després se'n va a casa seva. Aleshores, saben que és la presa més succulenta que tenen, aleshores hi ha aquests... sobretot el carrer Sant Ramon i aquest carrer que et dic [referint-se a la plaça Salvador Seguí] és un carrer que s'ha d'anar amb compte. O sigui, ja quan hi passes tu, jo perquè conec uns quants...

Alguns dels residents entrevistats tant per experiències personals o a partir de comentaris d'altres, fins i tot, van relacionar la delinqüència i l'augment de la sensació d'inseguretat, amb l'augment de la immigració procedent d'Àfrica i Àsia:

(08) no el veig insegur. Si que he detectat al llarg dels anys que la població immigrant ha pujat i que aquí per exemple, has d'anar al tanto, tampoc pots anar ensenyant la bossa a tothom, vas vigilant. Es evident que hi ha una colla de gent que són carteristes, que van robant, però no sé, en altres barris no hi ha aquest tipus d'incidència però més que res és una zona que hi ha molts turistes, per les rambles, es clar, i atrau molt de gent, dels carteristes i tot això.

(14) *Per exemple, el tiu de l'oficina de (j), ara el difamaré aquí per, pertal, que hem vaig quedar fet pols, perquè quan vaig venir a viure aquí el de (j), el delegat, eh?, em diu: i perquè vens a viure aquí? Home, perquè el barri m'agrada ...no sé que... vam estar parlant una estona, no?, el tiu és molt bèstia, ... perquè em diu...: doncs la veritat- jo li vaig dir, no?, bueno jo conec gent que ha vingut a viure a aquest barri- collons diu ... a aquest barri només hi ha que delinqüència... no sé que... jo només veig que hi ha un increment... em va dir només hi ha cada vegada més moros. El delegat de (j)! Que jo pensava, però tiu tu de que vas, no?, vull dir, tu que saps com penso jo? T'estas penjant molt, no?*

Una de les interlocutores, estrangera i resident al barri des de l'any 1998, havia sofert un intent de robatori per part de joves magrebis, el que li portava a afirmar que:

(30) *En este barrio lo único que te puede pasar es que tres magre... magrebies te cojan la cartera, o sea, yo creo que es lo único que te puede pasar. Has visto las pancartas [referint-se a les pancartes que escrites en diversos idiomes veïns i comerciants van penjar als balcons i aparadors del carrer Sant Pau alertant als turistes pels robatoris i expressant, al mateix temps, el seu malestar per la situació], la gente está muy cansada, y es verdad, a los turistas no paran.*

Però, per altra banda, un dels fets que va resultar més important en relació a la delinqüència i la percepció de la seguretat ciutadana, va ser la igualació del barri del Raval a qualsevol altra àrea de Ciutat Vella o de la ciutat de Barcelona, amb el que també poc a poc s'anava trencant la mitologia del Xino. Aquesta opinió era igualment compartida per aquells que ja portaven algun temps vivint al barri, com per aquells que pràcticament hi acabaven d'arribar:

(07) *No ho veiem insegur, amb la prudència que et dona el sentit comú. Clar, a les tres de la matinada no deixaràs veure un bitllet de deu mil peles per aquí, per un carrer ... Treien aquestes coses, que són de sentit comú, doncs, si, com qualsevol lloc.*

(12) *Passa el que pot passar a qualsevol part de Ciutat Vella, a qualsevol part. Com post trobar-te a qualsevol altra part de la ciutat.*

Fins i tot, aquella interlocutora que havia sofert un intent de robatori al barri, també reconeixia que aquest no era un tema específic del Raval:

(30) *Pero no es específico del Raval [referint-se a que et pugui passar alguna cosa], te puede pasar en todos los sitios a donde vayas.*

Igualment, un altre dels interlocutors, que juntament amb l'anterior eren els únics que des de que residien al Raval havien sofert algun tipus de robatori, argumentava com en el seu cas, que li va ser robat el vehicle, tampoc era una exclussiva del Raval, sinó que mentre havia estat residint a d'altres àrees de la ciutat, també li havia passat:

(12) A mi m'han robat el cotxe al mes de setembre. Vaig deixar el cotxe a la plaça i em van robar el cotxe. El van prendre, s'el van endur. I el vaig trobar al cap de vint dies a, bueno..., al dipòsit municipal, i no sé on l'havien trobat (...) Però això no m'ha fet canviar la percepció d'inseguretat, és a dir, jo ja sabia que podia passar això, igual et pot passar aquí que passar allà dalt, i de fet em van dir, "alerta amb la zona que hi ha entre el Paral·lel i el... el port, l'estació d'embarcament dels cotxes, i el Paral·lel, que allà hi ha una banda de gent que roba cotxes". Em van avisar, no?. (...) Això em pot passar allà, a Sants, a qualsevol lloc. I m'han entrat al cotxe més vegades quan estava a Sants.

La seguretat ciutadana al barri i la relació de la delinqüència amb el turisme la confirmava el responsable de seguretat ciutadana a la Comissaria de la Policia Nacional situada al carrer Nou de la Rambla, en una entrevista mantinguda amb Claudio Zulián, director de l'exposició *Escenas del Raval* organitzada al Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (ZULIÁN C., 1999):

(38) A mi me gustaría, y sé que a priori, por esa sensación que existe, puede resultar un poco chocante, pero yo diría que este distrito a nivel general, hablando de Ciutat Vella, e incluso hablando del Raval, podríamos decir que es un distrito relativamente seguro y tranquilo. (...) Podemos hablar de que prácticamente no se producen delitos violentos, y la delincuencia que tenemos es de baja intensidad y está muy especializada, y muy motivada, porque somos el centro receptor de prácticamente casi todo el turismo que pisa la ciudad condal (...) Lo que nos dicen la estadísticas es que son los hurtos, fundamentalmente al descuido, y los tirones, los delitos más abundantes. Aquí por ejemplo es muy raro que tengamos asesinatos, atracos a bancos, crímenes, desvalijamientos generalizados de pisos, robos con una violencia inusitada... no se suelen producir. Generalmente son el tironcito, la picaresca, el bolso que desaparece... (...) El tipo de delincuencia que tenemos aquí es una delincuencia de subsistencia. No tenemos el delincuente que quiere amasar grandes fortunas, es distinto. Hay una delincuencia para poder comer, para poder dormir.

A més, aquesta relativa seguretat venia confirmada, sempre segons aquest comisari de la policia, per uns estudis elaborats per la Universitat de Barcelona i l'Institut d'Estudis Metropolitans:

(38) *Un trabajo que se realizó a lo largo de diez años y que se titula “La delinquència a Barcelona. Realitat i por”, y luego hay un estudio posterior, que es más reciente, de mayo del 97. Si comparamos con otros distritos, es muy curioso pero vemos que en Ciutat Vella se habían cometido el 11,2% de todos los delitos de la ciudad de Barcelona. En el Eixample, que se supone que está mejor dotado y que es un barrio más seguro, se cometieron el 20,7%. En Sarrilà-Sant Gervasi, una zona que todo el mundo da por supuesto que es una zona muy segura, se cometieron el 8,8% de los delitos. Curiosamente en la encuesta que hicieron ese equipo de profesores universitarios contratados, cuando se les preguntaba a la gente de zona consideraba más insegura, las respuestas eran las siguientes: de Ciutat Vella el 45,6% decía que era muy inseguro, cuando sólo tenemos el 11,3% de los delitos. En el Eixample que teníamos el 20,7% sólo el 1,3% lo consideraba inseguro y en Sarrilà-Sant Gervasi, sólo el 1% pelado lo consideraba inseguro. Así que teniendo el 11,3% de los delitos, el 50% de los entrevistados nos dijeron que esta zona era muy insegura. Si nos vamos a los datos más recientes, donde sí están diferenciados Ciutat Vella y el Raval, de mayo del 97, pues vemos lo siguiente: en el Raval se habían cometido sólo el 4,4% de los delitos de la ciudad de Barcelona, y la sensación de inseguridad ciudadana alcanzaba casi un 34%. En el Eixample seguían con el 20,7% y sólo un 1,6% de inseguridad. ¿Qué quiere decir? Pues seguramente no sepamos vender la imagen todos los que vivimos y trabajamos aquí. No somos capaces de transmitir esa sensación de que este barrio es seguro.*

A més, segons aquest mateix personatge, sí que es podria una relació positiva entre la delinquència i la immigració, així:

(38) *Eso no es un mito, es realidad lamentablemente. Por citar un dato, en 1997 el 60% de los detenidos eran extranjeros, según cifras de la comisaria de Nou de la Rambla que es la que coge todo el distrito. Eso es un dato que es irrefutable. La gente tiene la sensación de que la problemática que provocan los extranjeros ilegales existe, sería inútil matizarlo porque los datos son los datos*⁴⁹

Contràriament, per a un interlocutor, resident al carrer Hospital, la sensació que tenia respecte de la delinquència era que havia augmentat, sobretot el nombre de robatoris i atracaments a turistes, que ell observava just davant de casa seva:

⁴⁹ Cal tenir en compte, però, que ni es van especificar les dades que es van aportar, ni tampoc es van aportar altres dades referides a la delinquència per tal de poder argumentar més solidament aquesta relació entre immigració i delinquència. Així, per exemple, no es va dir res sobre el grau de reincidència en aquest 60% dels detinguts, és a dir, si sempre eren els mateixos, o bé eren sempre detinguts diferents. Per altra banda, caldria també donar dades sobre el tipus de delictes que cometen, i quin percentatge dels delictes que es denunciïn són comesos per estrangers, ja que aquí només es donaven dades de detinguts.

(15) *En els últims tres mesos i en aquesta zona d'aquí concretament ha pujat molt, és la delinqüència, carteristes... (...) Fa un any no la vaig notar, no sé per què, ... aquí hi ha tres o quatre hotels, bueno, aquí al davant n'hi ha un, i llavors els roben aquí al davant, i veus els turistes destroçats, em sap greu.*

Territorialment els carrers més anomenats per part dels nous residents, com a aquells carrers més perillosos, o on hi havia més concentració de prostitució i on tenien major sensació d'inseguretat, eren els de Sant Jeroni, Cadena, Robadors, Sant Pau i Sant Ramon:

(08) *Teòricament i a la pràctica hi ha zones més conflictives, tradicionalment com el carrer Robadors, accés de Sant Pau a Robadors. Potser per que està molt al cor, molt amagat i és més difícil que la policia entri, i els carteristes es troben per allà, les prostitutes. Però és nota bastant degradat, que fa més pena, la situació degradant de les persones que hi ha per allà també.*

Però no només hi havia uns carrers que eren més perillosos que d'altres, també hi havia una frontera, declarada per la majoria dels nous residents, entre una Raval sud i un Raval nord. Malgrat que aquesta frontera era posada en llocs diversos, per uns al carrer Hospital, per d'altres al del Carme, i per d'altres al Nou de la Rambla, el que tothom acceptava era aquesta dualitat del Raval. Alguns la van trobar a l'hora de buscar el pis:

(04) *hi ha frontera, però no se on col·locar-te la frontera, però quan busques ja la veus la frontera, perquè tot lo barat està el sud.*

D'altres sentien aquesta dualitat territorial simplement quan passejaven. Per a aquesta interlocutora, que ja assumia quan buscava pis que segons a quina àrea del Raval no hi volia anar a viure, el carrer Hospital era una frontera clara, capaç de generar una diferent sensació:

(03) *era la qüestió aquesta de, de dir, doncs, de poder entrar i sortir de casa sense, sense por a qualsevol hora. D'Hospital cap a baix, jo crec que és una frontera clara, si, a veure, no m'ha passat mai res, per que de fet si que m'hi he passejat, però suposo que ets un element estrany, no ho sé... si, per la gent que hi ha pel carrer, i una mica, si... és diferent... si, suposo que també és una qüestió de, de poder adquisitiu si vols, així són gent més pobre... si, i aleshores, és clar, tu no deixes de ser un blanc, això no vol dir que, ... no un blanc no de color, sinó una diana diem, no? per la manera de vestir, i per l'aspecte que tens, i pel que sigui, no?.*

Per un altre dels interlocutors, resident a l'àrea situada per sobre del carrer Hospital, era el carrer Nou de la Rambla la frontera, amb el que els problemes socials quedaven concentrats entre aquest carrer i l'àrea del port:

(29) Nou de la Rambla, si, o no, és que més abaix hi ha més vici, més droga, hi ha un barris què..., (...) però més abaix, jo m'enrecordo quan era més petit que tenia uns deu anys o onze o tretze, que vem anar per algun carrer de l'altre banda de la rambla, (?) jo havia entrat allà, per exemple, i un urbano m'havia dit que vigilés, si sabia on anava perquè era un carrer molt perillós, em va quedar gravat això, (?). (...) si home més abaix és pitjor, això és la zona alta

I d'altres, com aquest interlocutor resident al barri des de l'any 1997, no podien situar clarament una frontera, però intuïen una dualitat que altra vegada situaven en uns carrers concrets:

(13) El Raval és molt gran, i el barri és molt heterogeni. Vull dir que jo visc al carrer Joaquim Costa, tocant a la ronda de Sant Antoni, i el que és allò, al que pot ser un carrer, no sé..., un carrer Riereta o un carrer Sant Ramón, són móns molt diferents.

La idea de que aquesta degradació física i social estava concentrada en una àrea interior, al cor del barri, estava força arrelada entre els entrevistats:

(07) A veure, tu pots veure el barri i pots veure una frontera en el carrer del Carme o el carrer Hospital. Quant més avall, a mar, més cap a l'interior, el barri està més degradat.

Altra vegada l'experiència personal era l'element que havia trencat el mite del Xino i la seva extensió per tot el Raval. Així, per a aquest interlocutor abans de la seva instal·lació al Raval l'any 1996 tot el barri era considerat amb les connotacions negatives del Xino, mentre que després, a partir de la seva pròpia experiència, era capaç de delimitar dos àmbits dins del Raval, separats en aquest cas pel carrer del Carme:

(20) després em vaig adonar que el Barri Xino realment jo ara la frontera li poso de Carme cap avall, per mi això del Barri Xino era un barri desconegut, ja, ja ..., si es què realment molta gent m'ho pregunta, no?, "vius en aquest barri?, com vas anar a parar aquí?", per mi realment era una incògnita.

Per a un dels interlocutors, resident a l'àrea situada per sota del carrer Nou de la Rambla, malgrat que actualment també reconeixia l'existència de dos ravals diferents separats pel carrer Hospital, quan era més jove i anava amb els seus pares que vivien al carrer Nou de la Rambla, només considerava l'àrea compresa

entre Nou de la Rambla i Hospital com a Raval, que era també el que considerava com a Xino:

(25) Hi ha dos Ravals. Sempre hi ha dos Ravals: el Raval sud, que seriem nosaltres, els que tirem cap a mar, i el Raval nord que és el que sempre ha estat més bé o més ben considerat, que seria Ferlandina, .. sí, del carrer Hospital cap a munt, que és exactament el mateix però, mira, no sé per què la gent el té millor considerat. És un Raval que està millor, com si diguessim, més acceptat, no?

(...) Jo no considerava allò d'allà dalt com a Raval, potser perquè com sempre vaig viure aquí, considerava Raval... Jo sempre he considerat el nucli del Raval, per mi ha estat el carrer Sant Ramon, no sé per què, per mi, eh? Una cosa totalment..., una apreciació personal, no em preguntis per què, però el carrer Sant Ramon..., o sigui, el carrer Nou per mi era una frontera i cap dins el carrer Nou era Raval fins al carrer Hospital. (...) Raval igual a Xino.

Entre els discursos dels interlocutors també era comuna la idea de l'arraconament i defunció del Xino, no només pel canvi urbanístic, sinó també per la consideració social i la imatge que s'estava creant del barri. L'existència de dos Ravals, doncs, implicava que ja hi havia una part bona que poc a poc anava constrenyint l'altre, la part dolenta i vergonyosa. Tots els entrevistats reconeixien viure a la part bona, i com s'ha vist anteriorment, l'àrea més degradada, que mostrava encara la pervivència del Xino, quedava cenyida a uns carrers molt concrets o a unes àrees clarament delimitades, que la reforma urbanística havia d'acabar de rematar, com mostraven tots aquests interlocutors:

(12) Conec amics que estan al carrer Sant Ramon. (...) "Collonut, que tenim (i) espai per cada un molt gran, i no se quantos!". I bé, no?, un era músic, l'altre feia teatre, i l'altre belles arts, no sé... val, "collonut, estem a la zona millor, al costat del Marsella, al costat de tota la bohèmia barcelonina", i el que vulguis, no?. Però la primera setmana de ser allà, allò, "m'he trobat un ionqui a l'escala, la dona de fer feines és una prostituta, la..., el barri, al carrer constantment et trobes gent veigilant, la policia passa constantment...", és l'única taca negra qu ehi ha al barri. Vull dir que, taca negra en el sentit que , que et trobes aquest tipus de ..., de móns que abans associaves al barri Xino famós de Barcelona, i ara està concentrat en un lloc, no?. (...) És molt residual, va de baixa.

(05) El Xino és la part baixa del Raval, d'Hospital cap avall. Però ara la cosa, com que es va arraconant més, més cap avall...

(13) El carrer Nou de la Rambla, que ara és un carrer de pas i tal..., o sigui, tot el que ara està concentrat a Sant Ramón i Riereta, i tal..., s'extenia molt més. Tota aquesta població marginal, tot això, i a més era un lloc molt insegur.

(12) *La meva concepció del que és el Raval, que era molt més (i) del que hi ha ara, queda molt més concentrat ara, i cada vegada es concentra més.*

Però no només la persistència del Xino i la visualització de la degradació estaven en uns carrers concrets, també hi havia uns espais molt precisos en que les problemàtiques socials es feien visibles. Malgrat que podrien ser els espais públics els que en major mesura podrien donar compte d'aquestes problemàtiques (és al carrer on hi ha les prostitutes, i es produeixen els atracaments i robatoris, i fins i tot on és visible el tràfic de drogues, i és a les places on són més visibles els "sense sostre" i en general, totes aquelles persones rebutjades), alguns dels interlocutors van identificar altre tipus d'espais on aquest tipus de personatges els hi eren molestos. Així, la presència de "sense sostre" en els caixers automàtics dels bancs, espais privats, era molesta ja que no permetia el seu ús, com declarava un dels interlocutors:

(14) *per exemple, mai puc anar al caixer d'aquí davant, de la Caixa Catalunya, mai puc, perquè... aviam, mai puc, durant el dia sí, però a les nits està en un vuitanta per cent de les ocasions ocupat per gent que dorm, no?. Això no passa a altres barris. Penso.*

Malgrat tot, una altra interlocutora, precisava com la percepció d'aquest fet era diferent per a alguns veïns del barri. Així, mentre que per a alguns era un situació molesta, d'altres s'hi mostraven solidaris:

(04) *els caixers automàtics, m'ha semblat que hi ha una certa solidaritat entre la gent, hi havia un senyor tremolant de fred i mig desputllat dins un caixer, el cap d'una estona veig tornar a passar i tenia una manta, algú li havia baixat una manta, probablement en un altre barri el que hagués passat és que algú hagués avisat a la policia, en lloc de baixar-li, però hi ha bastanta gent sense sostre aquí, a les cantonades ... però no hi ha delinqüència, no he notat cap mena d'angoixa de que ningú em perseguis.*

Cal destacar, doncs, com cap d'aquests problemes socials presents en l'espai públic eren molest per als nous residents excepte en el cas que els afectés d'alguna forma directament, com s'ha vist en el cas del caixer automàtic⁵⁰. El conjunt de personatges que s'inclouïen en aquests grups socials marginats que concentraven els problemes socials, eren considerats una part més del paisatge del barri:

⁵⁰ Possiblement aquest fet es deu a que molt pocs dels interlocutors eren usuaris dels espais públics del barri. Com s'ha vist en apartats interiors, la implicació d'aquests nous residents en la vida associativa del barri era quasi nul·la, molt pocs reconeixien haver-se dedicat a passejar pel barri, i degut a que bona part del temps estaven fora treballant, els carrers i places d'aquest eren només llocs de pas. Els espais utilitzats eren, en tot cas, els bars, restaurants, galeries d'art, botigues i mercats. Fins i tot l'escala i els terrats, antics llocs de relació entre els veïns, estaven perdent aquest caràcter.

(26) *se que hi ha uns problemes en allà, venen droga, i altres històries, (...) haviam jo vivint aquí no penso que he de tenir cap problema perque allà estiguin venent droga, sempre i quan, haviam sempre et trobes quatre que s'estiguin punxant, o ja et trobes amb algú que diguis, em molesta, no?. Això si que em molesta, et trobes un tio, que està amb el mono i que et pugui en un moment determinat, fer mal, i comences, ningú molesta a ningú, ningú molesta. A mi personalment no em molesta, no me molesta que aquí a la cantonada hi hagi per les nits prostitutes, mentres això no suposa res més que això.*

(17) *Quant estan en aquest bar d'aquí el costat, que és un foc de droga, jo no estic en contra, a mi no m'emprenya, que la consumeixin tranquil·lament, però que no m'emprenyin, a mi no, doncs en toca molt els nassos.*

Com a molt, doncs, aquests delinqüents, drogadictes, prostitutes i marginats socials donaven una mala imatge del barri. En canvi, els immigrants, sobretot aquells procedents de països africans i asiàtics, donaven una imatge atractiva i exòtica del barri:

(39) *És un repelús estètic, perque van deixats, per que no sé què..., a mí per les pintes que fan. Ara, trobo molt exòtic lo de tants paquistanis, suposo que deuen ser paquistanis, ho trobo molt exòtic. A mi em sap molt de greu veure, allò, noies de divuit anys que encara porten l'agulla penjant...*

6.4.7. Consideració social del Raval

D'entre la complexitat de significats de l'habitatge -com a bé econòmic o mercaderia, com a espai de reproducció social, etc.-, interessa aquí destacar la seva representativitat social, és a dir, tant l'espai que s'habita com el lloc on està emplaçat tenen una sèrie d'atributs, i per tant aquest espai no és neutre. Ja s'ha vist, en els capítols tercer i quart, quina ha estat la història que s'ha construït sobre el Raval i com aquesta, en certa forma, n'ha justificat la reforma actual. Per tant, el procés de gentrificació no només significa una inflexió econòmica, en el sentit que en un moment donat el valor potencial del medi construït passa a superar el valor real i per tant comporta la renovació o la rehabilitació del medi construït, sinó que també significa una inflexió en la consideració social d'aquesta àrea, és a dir, una àrea considerada com a degradada urbanísticament i socialment, i per tant poc atractiva per a la residència, passa a ser considerada com un lloc, pels seus atributs culturals, desitjada per a la residència. Valor econòmic i significat social van paral·lels, són complementaris i no excloents. Per tant, en qualsevol procés de gentrificació cal cercar la posició dels gentrificadors respecte dels elements culturals i econòmics. Mentre que poden invertir més o menys capital, en

connexió amb empreses financers o promotores, buscant la seva futura revalorització, també són aquests gentrificadors els que donen una nova imatge del barri que ocupen, ja sigui només amb la seva presència, o ja sigui construint una identitat particular a partir de les característiques del lloc. I aquesta nova identitat la transmeten a partir de les seves xarxes socials.

Per això en aquest seté apartat s'han volgut analitzar les reaccions que els interlocutors han percebut, tant d'amics com de familiars, pel fet d'haver anat a viure al Raval, així com s'ha volgut saber també quina ha estat la imatge que han transmés aquests nous residents del barri del Raval a través de les seves xarxes socials un cop hi han estat vivint, i també, quina creuen que ha estat la imatge que els seus amics n'han tingut d'ells pel fet d'haver anat a viure al Raval.

En primer lloc, les reaccions inicials d'amics i familiars al fet d'anar a viure al Raval han estat dominades per l'estereotip del Xino, és a dir, normalment no es veïés gaire clar la seva anada al Raval ja que es considerava aquest barri com un dels més degradats físicament o socialment de la ciutat.

En segon lloc, precisament aquest anar a viure al Raval significava, per part dels nous residents, el trencament d'aquest estereotip o mite del Xino, ja que es transmetia la idea que aquest barri no estava tant malament, i fins i tot, en alguns casos, es prenia una postura reivindicativa del Raval, considerat com un lloc normal. Fins i tot es va aconseguir atraure altres persones cap al barri, amb el que es complia clarament una funció de pioner en el procés de gentrificació.

I en tercer lloc, a més, per a alguns el fet de viure al Raval donava una imatge concreta, associada normalment a posicions progressistes, que valoraven qüestions culturals i històriques respecte al barri.

6.4.7.1. La consideració d'amics i familiars

Les respostes de les famílies dels interlocutors van ser diverses, sempre però en relació al seu caràcter més conservador o progressista, i també en funció de si ja havien tingut alguna relació prèvia amb el barri o bé si ja el coneixien.

La reacció de la família d'una de les interlocutores, que era de fora de Barcelona - venien de la província de Tarragona - i es va instal·lar al barri l'any 1998, concretament a l'àrea situada per sota del carrer Hospital, va ser com en la major part de casos inicialment de desgrat, ja que el mite del Xino era la imatge dominant:

(26) *Mira jo recordo que quan vaig venir a viure en aquí, bueno clar, jo sóc d'un poble i la meva família viu tota allà, doncs abans de comprar el pis els hi deia els meus pares que vinguéssin a veure'l. Però lo curiós de tot això va ser que jo vaig avisar els meus pares perquè vinguéssin a veure un pis a la Ronda Sant Antoni, que ja havia decidit quedarme. Ja està, farta de veure pisos, estava vivint amb una tia meva molt bé, però ja tenia ganes de viure sola, no?, i vale, la meva família, els meus pares venien a veure el pis, i aquell mateix dia, bueno el dia anterior, vaig venir a veure aquest, ja com a, bueno mira vaig perquè..., quan el vaig veure, bueno aquest ja..., l'altre no el vem anar a veure. I el meu pare coneixia Barcelona, no?. Però deia, "filla meva, com t'aniràs a viure allà?, però...?", i es posava les mans el cap. I va veure que el barri, de fet, realment havia canviat molt.*

Però la mateixa reacció va donar-se en famílies d'interlocutors residents a la pròpia ciutat de Barcelona, i arribats al barri els anys 1998 i 1997 respectivament:

(15) *Els meus pares són els que no ho tenien tan clar. (...) Ells no ho farien mai, però bé.*

(13) *En principi tampoc és que els hi fes molta gràcia, però clar, quan van veure el pis... per que és que nostraltre havíem tingut un germà de la meva... del meu pare, que s'en va anar a viure al barri, en un pis que era un "cuchitril". Clar, quan van veure que era un pis en condicions...*

La casuística de reaccions davant la instal·lació d'un fill al Raval ha estat força diversa. Inclús famílies provinents del mateix barri de Barcelona, concretament de Sarrià, van tenir reaccions diferents, com explicava aquesta interlocutora arribada al Raval l'any 1996:

(05) *Jo no he tingut problemes en aquest sentit, sobretot per que la meva germana va viure aquí a baix, però la meva companya de pis si. Els seus pares no han vingut aquí, no volen. I van posar el crit al cel quan va dir que se n'anava a viure al carrer del Carme: ple de putes, de drogaadictes, és una porqueria, bueno..., una de parides que van arribar a dir, una cosa super còmica. O sigui, la mentalitat que hi ha allà dalt del que és això és absolutament retrògrada.*

Fins i tot, en algun cas, malgrat que no hi va haver reacció familiar de desgrat, per al propi resident que no havia tingut cap contacte amb el barri del Raval abans d'anar-hi a viure, si que representava un xoc, ja que les diferències entre els altres llocs on havia estat visquent i el Raval eren importants:

(20) *Perque vinc d'una família relativament progre, no era un problema. Relament em feia respecte, jo venia de viure a la vila [universitària] o havia*

viscut en una casa amb els meus pares molt bonica amb un jardí, allà a Plaça Vicenç, amb una comunitat de veïns, amb un jardí, un lloc com molt idíl·lic des d'aquest punt de vista, lluny del centre, o relativament lluny del centre, perquè hi ha metro, però molt idíl·lic, i el principi clar va ser un xoc, un gran xoc, però de seguida m'hi vaig fer.

La reacció dels amics també va estar dominada per l'estereotip del Xino, i a l'igual que va passar amb els familiars, un cop aquests van comprovar les condicions de vida de l'habitatge i els canvis que s'havien donat al barri, les opinions van tendir a canviar. Així ho confirmava aquest interlocutor, arribat la Raval l'any 1988:

(07) Si, és això. Ah, aneu allà!. És aquell prejudici, que jo crec que existia, i que existeix, en menor grau. Per que la gent, ondia, si que han arreglat molt el barri. Us l'estant deixant molt bonic. Si l'estant deixant molt bonic vol dir que abans no ho estava. Clar, mai ningú et diu en l'avinguda Pearson. Escolta, per cert, estan fent unes entrades pel servei molt boniques. D'una manera indirecta estàs deduint, a veure, sí que pot existir un cert prejudici. Si dius, veniu a sopar, no se't nega la gent. No, no. Bé no ho sé, o si ho pensen ho dissimulen molt bé. Jo crec que abans era més que ara, en el sentit de que quan et compres una casa, el factor zona, ho tens en compte, no per que això es vagi a revalorar i jo guanyaré. Estàs acostumat a una zona i canviar sempre costa, i per altre costat, tens prejudicis sobre la gent que viu en altres zones. Quan pots dir Mandri, Santaló, Via Augusta, tu està intuïnt que per allí no viu classe treballadora, humil, amb poca formació, migrada. Potser la gent busca aquestes zones no tan per inversió com per assimilar-se a un estatus. I aquí podria ser tot el contrari, seria com baixar estatus. Me'n vaig a viure a un zona pitjor. Aparentment que no té un cert valor. Però, jo crec, que quan veuen com vius, el barri, no és tan greu. No és com pensava.

En aquest altre cas, per als amics el barri podria complir altres funcions, per exemple com a lloc d'oci, però no era considerat com un lloc adequat per a la residència:

(24) tenen por, no ho entenen, no ho entenen perquè no coneixen el barri, continua sent el Barri Xino, Barri Xino (?) venent xocolata i venent de tot, no ho entenen, no ho entenen, "si molt bé, però jo no hi viuria, em faria por". Fa por perquè no ho coneixen, si, si, la majoria de gent, la gent que no ho coneix ho diu, tots. [Per anar a sopar] aleshores no hi ha cap problema, no hi ha cap problema, això de sopar sí, però per viure no, però no viurien.

Inclús depenent del tipus d'amistats i el seu lloc de procedència, el Raval encara continuava essent un lloc prohibit:

(29) [amb els meus amics] *anem al cine aquí, anem de copes i ens trobem aquí, cap problema. No, amb els meus amics no [hi ha problema per venir al Raval], ara, et diré, estic fent un màster a la Pompeu Fabra, hi ha gent del màster que són així "pijos", i tal, doncs aquests no els portis.*

6.4.7.2. Els pioners: "la desmitificació"

Davant d'aquesta reacció negativa de companys i familiars, i sobretot davant la desconsideració d'altra gent respecte al Raval, basada en els efectes de mite i en el desconeixement de la realitat del barri, molts d'aquests nous residents van prendre una actitud conscient de "desmitificadors", és a dir, de reivindicació del Raval com un lloc normal i amb aspectes positius que superaven els suposats aspectes negatius:

(03) *no, no ho faig com una excentricitat, però el que passa, una mica és que després si que ho he reivindicat, però no com una excentricitat, no per que vegin això, per que de vegades diuen, ostras el Raval, no sé què!, no?. I jo una mica sempre vaig dient, ostras doncs el barri està molt bé, té moltes coses, i és molt agradable, no?, una mica el reivindico, però no per donar-me el toc d'excèntrica, sinó també per que em molesta que la gent tingui aquest esquema tan volcat (?)...*

(17) *La gent que vivim aquí intentem, a veure, trencar aquests mites, no?. Per lo tant doncs, consideres les coses que t'agraden del barri, fas conya de les que no t'agraden, no ho sé. Intentes desdramatitzar això, i la gent, tenim una idea diferent.*

En el cas d'aquesta interlocutora, que no havia conegut el barri abans dels anys noranta, i que procedia de fora de Barcelona, reconeixia aquest paper de desmitificadora davant dels seus companys, que si que tenien una idea força estigmatitzada del que era el barri:

(26) *a la feina o els amics d'aquí, típic quan dius que vius aquí, "ala al Raval!", "ala al Xino!", "vius allà?", "si visco allà i estic encantada i cap problema". Clar és la (?), suposo que si digués que visc a Gràcia, Gràcia té com, l'entensa, i fins i tot el Gòtic, bueno, doncs mira, queda com fins i tot bé, però dir que vius al Raval o al Xino, jo la veritat és que no l'havia vist com Xino, doncs em fa gràcia, no?, (?) i no et fa cosa, no, i vinc de nit sola, i no he tingut cap problema, i penso que no he de tenir tampoc, més que d'altres llocs. (...) Aquest fet a mi em fa gràcia..., si, em fa gràcia, no?, perquè és com desmitificar. A l'hora de la veritat, ja no existeix, saps que passa, que jo el Xino, ni l'he conegut, em fa gràcia, em fa gràcia la gent, no, i sobretot els d'aquí Barcelona, quan em diuen "ala" això no*

“ala”, al xino no, això que dius si, pues si, al xino no, i després venen i suposo que això ha canviat molt, perquè diuen ala, està molt canviat, no és el mateix, i no se que, i tal i qual, no, després ja veuen que realment no t'has posat en una cova (?) la primera reacció fa gràcia, em diverteix, clar jo no ho he viscut, i també perquè penso que hi han molts perjudicis en aquest sentit, no?, mira doncs això.

Aquest altre interlocutor, que si que coneixia el barri amb anterioritat, ja que els seus pares hi havien regentat un negoci, malgrat que no havia influït directament en l'anada al barri d'alguns dels seus amics, si que havia col·laborat a fer perdre'ls-hi la por i acabar amb el mite de la delinqüència i la droga:

(25) Sí, sí, sí, jo sempre els hi dic. Mira, jo tinc un amic... ah, mira, aquest no t'ho he comentat. Jo tinc un amic que sempre havia viscut a Gràcia i va haver-hi un moment que es va tenir que comprar un pis i se'l va comprar a... bueno, li va sortir l'oportunitat de comprar-se un pis al carrer Riera Baixa. Bueno, me'n recordo que abans de comprar el pis em deia “Osti, he anat a veure'n un a un barri que em fa molta por, al carrer Riera Baixa”, i jo li deia “Però si és de conya, és de conya aquell barri”, i ell em deia “No, no, jo a Gràcia, perquè a Gràcia, que allà tots som amics, i en canvi allà al Raval, delinqüència, drogaadició...” i deies “No, no, home”, dic “Osti, delinqüència i drogaadició com a qualsevol altre barri, eh?”, vull dir, t'ho pots trobar a qualsevol altre lloc. Li vaig dir “Ja veuràs com t'agradarà”. I l'altre dia, parlant d'això, me'l vaig tornar a trobar pel carrer i em deia “Ah, m'estic... Escolta'm, m'estic buscant un altre pis per comprar, no?, perquè em venc el que tinc i me'n compro un altre” i jo li deia “I on vas?”, i em diu “No, no, on vaig no. Si em quedo al Raval!”. (...) I jo li deia “Osti, t'ha agradat el Raval?” i em deia “Sí, sí, jo no marxaria per res del món, del Raval, ja”, diu “No marxaria” em deia “Osti, perquè arriba un moment que coneixes a tothom”, o sigui, que la gent et veu entrar i sortir i et va saludant. És un barri, de veritat, que, que bueno, coneixes a tothom, totes les botigues. Entres “Ei, hola, què tal”, i et coneixen perquè hi passes cada dia o perquè hi vas a comprar cada dia...

Aquest mateix interlocutor feia reivindicació del Raval entre tota la seva xarxa de relacions socials. Aquest cas però té una diferència important amb la major part de la resta d'interlocutors, ja que no es defenia la descoberta d'un barri normal darrera de la imatge estereotipada, sinó que en aquest cas es defenien les “arrels”, l'origen, del Raval:

Perquè a mi em fan molta ràbia, a vegades, aquesta gent. A mi em fa molta ràbia la gent que no coneix, que no hi ha vingut mai i que, i que ho està criticant sense conèixer-ho. Només ho coneixen pel mite. Aleshores a mi m'enrabia molt, aleshores, ja és que ja és per pundonor que és allò “Jo sóc del Raval” i em surt

allò que diem alguns amics, em surt la vena ravalera, no? de "Què?, què?". I sí, sí i em surt, eh?, em surt i en veriat dius "Però si jo no sóc així", no?, però bueno, només per fotre'ls a ells dius "Osti, pues sí, que em surti" no?.

Vull dir, jo un cop vaig anar, jo tinc una amiga que és, és de fora i bueno, és model, aleshores sempre va amb gent amb... d'alt nivell, no? amb molts calers i bueno, doncs un dia xerrant em diu "Ah doncs mira, et convido al meu poble, i tal, i així coneixes els meus amics", bueno, em va presentar els seus amics. I bueno, tots els seus amics eren gent amb molts calers, no?, amb els pares... "Aquest és el fill de no sé qui", i dius "Osti, aquest és el fill de no sé qui?", tot gent famosa, no?, que dius "Osti, i el teu pare és no sé qui?", "Sí, sí", "I aquest és no sé qui?". Clar, jo vaig passar un cap de setmana allà i es van passar el cap de setmana jugant a paddle, és una cosa aburridíssima, què vols que et digui?, un dissabte i un diumenge jugant a paddle, a paddle i a golf!. Jo li deia a la meua amiga "No sé com ho aguantas: golf i paddle. Matí golf i tarda paddle. Osti, això és aburridíssim!" i quan teniem hores lliures, agafem el iate i anem a navegar, no? I sí, sí, tenien un iate de cal Déu, no?; jo no havia anat mai amb iate i vaig quedar així com al·lucinat, pensava "Semblo de poble", perquè osti!, matí, golf; migdia iate, que anem a pescar no sé què; i per la tarda, ens anem a jugar a paddle.

Clar, quan va ser l'hora de sopar i vam fer un sopar i havien les nòvies i no sé qui de tota la colla aquesta i em van preguntar d'on era i vaig dir "Ah, pues jo sóc de Barcelona, del Raval", "Oh! del Raval?", i va ser com "Osti, i ets del Raval?". Sí, sí, sí, sí, però era així, eh? "I ets del Raval?", "Ah, i els teus pares són d'aquí?", "Sí, els meus pares són d'aquí", "Ah, i que bé parles català", "Com?, què???", ja, què et penses que parlem allà?", "Osti, i no et fa por?", "Doncs no, no em fa por".

D'altres buscaven deliberadament de convèncer als seus amics d'anar a viure al Raval, i com en el cas d'aquestes interlocutores, ho aconseguien, fins i tot obtenint-ne beneficis econòmics:

(05) Ho recomano a tothom [de venir a viure-hi], i em fan cas!. Jo vaig arribar fa un any i mig, i en l'últim any i mig, i en l'últim any n'han vingut tres amics, un al carrer Joaquim Costa, un al carrer Sant Antoni, aquí que és la continuació de Carme, i un aquí al carrer dels Àngels, a cinc minuts... (...) a no, i un altre que va anar, en ----, que va anar a..., em sembla que és Reina Amàlia precisament.

(39) Els hi vaig vendre dos pisos més en aquesta agència, i m'han donat un premi de cinquanta mil pessetes, de comissió. Per que el pis del costat del meu, és que els vaig trobar tan magnífics, i n'hi havien tres al mateix replà encara, que allò ho havia de comprar algú que jo conegués. (...) I vaig començar a empenyar a gent per que aquell pis valia la pena, no?, encara que fos petit, estigués per fer obres i tot, tenia una llum fantàstica i estava molt bé. Llavors vaig vendre el del costa al fill d'en ----. L'altre va ser el de la ---- a Ferlandina.

Aquest últim cas podria representar un nivell més en el paper dels pioners en el procés de gentrificació del barri del Raval. Mentre que com s'ha vist, bona part dels interlocutors tenien la paper de desmitificadors, i al mateix temps de construcció d'una nova imatge del barri, no hi havia una connexió directa entre aquests i les empreses o els agents immobiliaris dedicats a la renovació o rehabilitació del barri. En aquest cas, i per pròpia voluntat, la interlocutora actuava directament com a venedora del producte.

6.4.7.3. La construcció de la nova imatge

El rol dels pioners no ha estat només el de desmitificar el barri, és a dir, un procés destructiu, de trencament amb tot allò que s'havia assignat al Xino, sinó que ha estat també un procés constructiu, és a dir, s'han assignat una sèrie de valors al barri els quals han conformat, al mateix temps, la identitat d'aquests nous residents. La residència al Raval es converteix, doncs, en el mirall d'aquests nous residents.

En primer lloc, alguns dels interlocutors van incidir en la personalitat del Raval, i en general del districte de Ciutat Vella, respecte de la resta de barris de la ciutat de Barcelona. La personalitat del barri, basada en aquella vida de poble que el feia atractiu com s'ha vist en el primer apartat (veure 6.4.1.5), o també en la idea de l'autenticitat de la ciutat a partir de la seva història (veure apartat 6.1.4.3), passaven a formar part també de la personalitat dels seus nous residents, ja que aquests buscaven ser originals, autèntics, diferents, preocupats per les qüestions culturals i històriques, i tot això en un medi socialment divers.

La originalitat es busca respecte de el modus de vida predominant que han seguit tant els pares com bona part de la generació de la qual es forma part. I ell lloc de residència també aporta aquesta originalitat i diferència, ja que en el moment de l'emancipació no es segueix l'èxode cap a les àrees de cases adosades o cap als barris qualificats d'impersonals de les afores, sinó que es retorna al centre de la ciutat. Així, un dels interlocutors reconeixia com els seus pares i els amics d'aquests vivien tots a la part alta de Barcelona, en cases àmplies, modernes i amb jardins, i també bona part dels seus amics s'havien casat i havien anat a viure fora de Barcelona, mentre que ell, en canvi, vivia sol i al centre urbà:

(20) si, no, clar que també és un moment que tu busques fins i tot et diré una certa originalitat, jo l'he anat a buscar al Raval, a veure que hi ha, a mi m'agraden els barris amb personalitat, és a dir, jo renuncio molt, puc renunciar a la comoditat del pis on estic, per estar al barri que m'agrada, i això crec que hi ha gent que no, hi ha gent que prefereix en un pis gran, còmode encara que sigui un barri

absolutament impersonal i jo, de fet també ho fa la feina, em passo la vida a l'autònoma, jo de fet vinc aquí a dormir, a passejar alguns caps de setmana, i sortir a la nit, lo cual s'adequa molt bé a lo que jo busco, també no, però m'agrada molt la personalitat d'aquest barri, m'agrada moltíssim, hi ha la Boqueria a prop, poder anar al mercat, que tampoc són coses que faci cada dia, perquè no ho puc fer per la meua feina, però per mi és un..., jo sempre ho dic; el meu moment de relax durant la setmana és els dissabtes als matins, vaig a la Boqueria, compro el que haig de comprar i després vaig a l'Escrivà, em faig un cafe amb llet i un croissant i em llegeixo el diari, una cosa que no (?), aquesta vida me la passo molt al laboratori treballant.(...) però possiblement els que venen aquí si que tenen aquesta cosa més progre.

Com s'ha dit, una part d'aquesta originalitat també venia donada per l'autenticitat i la personalitat del barri de residència. I no només per que es considerava al Raval com un poble per les peculiars relacions socials que s'hi donaven i la intesa vida de carrer, front a d'altres barris de la ciutat en els que pels carrers només hi passaven cotxes, sinó que també el comerç participava d'aquesta personalitat i autenticitat. El comerç tradicional, les botiguetes, i sobretot el mercat de la Boqueria, o també els mercats de Sant Antoni i del Carme, però també les botigues regentades pels immigrants, eren els llocs utilitzats per a les compres quotidianes de la major part dels interlocutors. Només un d'ells, va expressar que utilitzava el Corte Inglés de la plaça de Catalunya, ben proper al barri, i ningú anava de compres als grans centres comercials de recent aparició a la ciutat, o a la seva perifèria. Es preferia el tracte personal que permetia el petit comerç del barri:

(25) vas a la tenda a comprar el menjar o vas a un bar a comprar tabac, llavors la gent et coneix ja i només que siguis una mica obert i que vulguis xerrar, inclús que no t'interessa el tema, l'únic que estàs fent és una mica de relació social, no?.

Altra part de l'autenticitat venia donada per la pròpia història del barri. Com s'ha vist, es considerava el Raval com un barri més de la ciutat antiga i medieval, per tant, dels orígens de la ciutat:

(14) Davant dels amics és... és innegable. Sí [que transmet una determinada imatge]. Bueno, jo crec que aixó significa.... aviam, crec que transmet, transmet una imatge.... a.... de.....bueno, doncs....de persona que... dóna, potser, importància doncs a..., a una sèrie de qüestions.... de.. d'àmbit, diguem-ne, cultural....d'àmbit his.... històric i de fins i tot...no ho sé, no?, ...em....com sentimental respecte a la ciutat. (...) Aviam! Jo crec que transmet una mica més el que jo crec que sóc,també, saps que vull dir?, ... Perque jo dono importància a això. Com que li dono importància m'agrada estar més acord... o sigui, estar més d'acord aixó amb ... la meua emm.... manera de ser, crec. I, per tant, aixó em satisfà. Que dono, que dono una mica la imatge de lo que crec que sóc. O

sigui, jo seria igual si visqués, per circumstàncies de la vida, diguem-ne, ... doncs... a... no sé... al Clot.

Per altra banda, també hi havia una identificació amb els col·lectius o les idees progressistes, alternatives i d'esquerres. El fet d'anar a viure a un barri degradat, urbanísticament i socialment, en un medi social molt divers, posava en evidència, segons aquest interlocutor, que aquells que hi anaven a viure per pròpia voluntat s'identificaven amb una sèrie d'idees concretes:

(08) jo crec que també, el que passa és que marca més..., més alternatiu, d'esquerres, i tal, clar.

Malgrat que algunes vegades la imatge que es transmetia no era aquella buscada, com per exemple la reacció que hi havia hagut en el cas d'una interlocutora procedent del barri de Sarrià, per a qui l'anada al Raval havia estat clarament una reacció contra el modus de vida de la seva família i dels seus amics, però no havia estat interpretada així per alguns dels seus companys:

(05) Des de Sarrià hi ha hagut la típica brometa de la nena pija de Sarrià que s'en va a fer l'esnob al barri vell.

6.4.8. Percepció i implicació en el canvi social i urbanístic del Raval

Els canvis socials i urbanístics en un barri immers en un procés de gentrificació acostumen a ser, sobretot, visibles. La seva descripció pot resultar més o menys senzilla, però la seva comprensió és sovint més complexa. Sens dubte, un punt essencial en aquesta comprensió de la gentrificació és la consciència que en tenen els seus actors, és a dir, què pensen els nous residents respecte dels canvis que s'estan donant al barri, quins creuen que són els efectes del canvi i quina creuen que és la seva implicació en aquests. Totes aquestes són qüestions importants per comprendre el procés de gentrificació, però sobretot l'última, referida al paper dels gentrificadors i la seva consciència en el procés. Siguin o no considerats el motor de la gentrificació, la seva existència és innegable, i juntament amb la resta d'actors (les empreses immobiliàries, els promotors, els arquitectes, les administracions, i d'altres), formen part d'un procés general de renovació i rehabilitació dels centres urbans.

Cal destacar, sobretot, com cap dels nous residents, ni tampoc de la resta de persones entrevistades -excepte aquells investigadors socials que també estaven elaborant algun tipus de recerca sobre el barri-, coneixien ni l'existència ni el significat del concepte gentrificació. Òbviament, no havia de resultar estrany aquest desconeixement, ja que com s'ha comentat en el capítol primer, aquest

concepte no “existeix” en català, i aquells que l’han utilitzat, a més, l’han utilitzat en un sentit divers al que se li ha donat en aquesta recerca. Ni els conceptes de renovació, de rehabilitació, i ni la traducció normalitzada i proposada d’ennobliment, tenen les connotacions del concepte anglès *gentrification*, considerat segons Neil Smith com una *dirty word*, que expressa la dimensió de classe d’un procés de reinversió en els barris pobres i obrers de les ciutats mitjançant el capital privat i les classes mitjanes (SMITH, N., 1996: 32-33). La inexistència del concepte ha provocat, en aquest cas, la inexistència del procés.

En canvi, els interlocutors si que sabien a què es feia referència quan es parlava de canvi urbanístic, i fins i tot de processos de substitució social o d’expulsió, o de millora de les condicions socioeconòmiques. Com es veurà, la causa del canvi urbanístic s’assignava sobretot a l’Ajuntament, mentre que els processos d’expulsió no eren del tot reconeguts ni acceptats, però si que era identificada una millora de les condicions socioeconòmiques de la població del Raval, lligada directament al procés de reforma urbanística. I en tot aquest procés general de millora, alguns es declaraven partíceps directament del canvi.

6.4.8.1. La percepció del canvi

El canvi urbanístic del Raval va ser clarament percebut pels interlocutors: obertura de la nova Rambla del Pla Central del Raval, obres de rehabilitació en molts edificis, construcció d’habitatges per a real·lotjaments, creació de noves places, millora de l’espai urbà en general. A més, aquest canvi va ser caracteritzat per part dels interlocutors com a una millora, una acció de neteja, de posar ordre, d’arribada de la modernitat... En la major part dels casos, no es va dubtar en cap moment de la bondat del procés, com per a aquesta interlocutora, que malgrat no coneixia per pròpia experiència l’abans del barri, ja que procedia de fora de la ciutat de Barcelona, definia aquest abans com los “indestinos de Barcelona”:

(26) Si, penso que és bo, no, sobretot per que, per aquí els carrerons d’aquí dins, haviam també era alló, no, els “indestinos de Barcelona”, es que ara ja està molt bé, precisament també porque estic vivint i m’agrada que tirin, totes les cases antigues, que facin edificis nous, que estiguin netejant el barri, m’agrada, clar que m’agrada tot això, però per altre banda, penso és un altre tipus d’encant, l’essència aquella que tenen algunes ciutats.

Aquest tipus d’arguments són els que, sens dubte, han justificat la necessitat del procés de reforma urbana del Raval de Barcelona, com s’ha vist en el capítol tercer. La construcció d’un abans concret, sumariat en les característiques del mite del barri Xino, ha portat a considerar l’arquitectura residencial del barri com

a totalment degradada i irrecuperable, per tant, la seva substitució era del tot necessària i el canvi ha estat sempre cap a millor:

(05) Aquests edificis em semblen molt ben fets, com a molt racionals, molt nets, saps?. M'agrada l'estil que ha agafat per fer cases noves aquí al barri vell. Trobo que és discret, és modern. (...) Tot és quadrat i hi ha just el que hi ha d'haver. (...) Jo et diré que el valor arquitectònic que te la major part del Raval, no et diré nul, però molt baix. És a dir, són cases d'obriers, cases molt mal fetes. Jo no n'he vist per dintre, però aquesta noia que treballa aquí a l'Hospital, aquí a la consulta, com que ha de fer a domicili, diu que estan en unes condicions deplorables, hi ha cases plenes d'humitats, les escales eren habitacions, o sigui, van anar dividint els pisos... Moltes eren cases construïdes per obrers, no eren cases bones després dividides, eren cases mal construïdes, estructuralment defectuoses. I això s'ha de tirar. O sigui, que sóc molt poc nostàlgica amb les coses velles. (...) No tot lo vell és bo, la societat progressa per a alguna cosa.

Resulta interessant de resaltar, per una banda, com aquesta interlocutora que anteriorment havia mostrat un gran interès i coneixement del patrimoni històric del conjunt de Ciutat Vella, i en particular també del Raval, sobretot dels segles XVIII i XIX, remarcava, com bona part dels interlocutors, la degradació i irrecuperabilitat del patrimoni residencial del barri. Però, per altra banda, el coneixement de la degradació física es feia a partir de comentaris d'altres persones, situació que, com s'ha vist al capítol tercer, havia alimentat el mite del Xino: aquest es fonamentava no en un coneixement exhaustiu de la realitat del barri del Raval, sinó en una sèrie de creences i d'imatges estereotipades.

Per altra banda, les opinions dels interlocutors respecte dels nous edificis que s'havien construït al barri per a procedir al real·lotjament dels veïns eren ben diferents. Com s'ha vist en el tercer apartat d'aquest capítol (veure 6.4.3.1), la qualitat d'algunes d'aquestes construccions, com per exemple les del carrer de l'Om, havien estat deficientes, i així ho expressava també una de les interlocutores respecte al conjunt dels nous edificis, i en especial també respecte d'un concret al carrer del Carme, sense qüestionar, però, la necessitat de la renovació:

(17) a un cert nivell crec que és bo. A un cert nivell si. (...) una part important d'aquests pisos (i) és una merda, literalment. Llavors en un cert nivell, jo trobo que, està bé perquè la gent hauria de viure en un lloc més decent, també penso que fer la rehabilitació de tots els edificis és un cost tant important, tants diners, que realment jo tampoc se si ho faria, M'entens?, vull dir... ara, que crec que les construccions són horribles, crec que el material és dolent, crec que està fet sense cap tipus de sensibilitat cap a la gent que hi va a viure. Crec que està fet des d'una òptica que la gent que hi va a viure provenen de certes zones, d'una situació social concreta.

(...) A veure, jo he vist com estan construïnt, saps. Jo he vist com estan pintant. Jo he vist en aquest carrer, un edifici que a mi m'agrada molt de concepció, que està al final del carrer del Carme, que és un edifici nou, vale, que té com uns queixals perquè hi entri la llum, doncs la façana ja està esquadada. (...) Jo crec que l'empresa que es dedica a això posa materials dolents, i no fa una construcció bona. M'entens, no construeix... i la idea, o sigui, si tu vas a veure un pis nou que hi ha a les Drassanes, i veus l'entrada de l'escala, amb un fluorescent, unes entrades, que semblen dels anys cinquanta. Jo trobo que no hi ha dret, perquè ja no es fa... encara que sigui per reubicar els veïns, s'han de fer agradables, s'han de fer pensant en una dimensió diferent.

Mentre que, per d'altres interlocutors, el tipus d'arquitectura utilitzada era moderna i racional, de molt més valor arquitectònic que l'arquitectura existent prèviament. La necessitat de la neteja i l'esponjament, i altra vegada la poca qualitat del patrimoni eren posats de relleu per a aquest interlocutor:

(15) En general, jo entenc que és una mica necessari esponjar i donar algun espai lliure al barri, que els nens puguin jugar, que..., no?. I per tant, i per tant, doncs, entenc que facin coses més grans, no?, el que evidentment tot es pot fer de moltes maneres i entenc que de vegades es va molt "a sac" (¿). Però en general, no ho veig gens malament.

(...) En el sentit que s'han d'obrir espais lliures, jo ho veig claríssim. I no tot s'ha de conservar!, no tot s'ha de conservar. Jo entenc que, molt si, però hi ha cases aquí molt antigues i mal fetes que no..., o vull dir, que no passa res si està aquí. No sé, més ciutat vella amb edificis històrics o catalogats, o la Ribera que va haver-hi aquell problema amb l'edifici catalogat, vull dir, seria una mica diferent. Aquí estem parlant més de la qüestió social o sentimental, no?. Jo crec que no és tan forta, o sigui, jo crec que és millor tenir un pis nou en condicions que no molts pisos que hi ha per aquí antics.

En aquest cas ja es posava per davant el benefici que la renovació comportava als habitants del Raval, que aconseguien pisos nous a canvi d'uns de vells i degradats. El problema urbanístic, per a aquest interlocutor, ni existia, ja que cap dels edificis podia ser considerat com a històric o catalogat⁵¹, com succeïa a d'altres barris de Ciutat Vella. La qüestió era simplement social, i com que els veïns i guanyaven, per la millora en l'espai residencial i també en l'espai públic, el canvi era cap a millor.

⁵¹ En l'obertura de la Rambla Central, el procés d'enderrocament va afectar igualment a edificis clarament històrics i ben conservats, com can Buxeres, al carrer Hospital número 119, i malgrat les protestes d'alguns veïns, l'Ajuntament va decidir enderrocar-lo.

Però les crítiques a la qualitat arquitectònica de la reforma del Raval, i en general del districte de Ciutat Vella, han estat creixent. Mentre que en un principi era l'associació dels Veïns en Defensa de la Barcelona Vella la que qüestionava l'acció higienitzadora i tipus "bulldozer" de l'Ajuntament per a construir:

barris sense personalitat a l'estil "Meridiana" en el vell cor de Barcelona, amb grans avingudes per a cotxes i aparcaments subterranis (V.D.B.V., 1998: 3).

L'arquitecte Hubertur Pöppinghaus, membre d'aquesta associació, exposava aquests mateixos arguments en un debat mantingut amb d'altres arquitectes, responsables per exemple de la redacció del PERI i l'ARI, el març de l'any 1998:

En la parte sur del Raval el caso es bien distinto. (...) Ahí escasean los medios, se están levantando unos bloques de forma muy rápida, con pocos dineros de vivienda social, luego una calidad que encontramos también en la periferia, con una tipología no adecuada para el casco antiguo porque este tipo de intervención nunca fue orientada hacia una área tan densamente poblada. Quiero decir que entramos ya realmente en problemas, y que los arquitectos que intervienen tienen que ajustarse al mismo precio de metros cuadrados como si fuéramos construyendo en la periferia con todos los problemas que esto significa, porque es más caro invertir en el casco antiguo (PÖPPINGHAUS, H., 1998)

Ja entrats l'any 2000, els propis responsables de l'Ajuntament també han començat a ser crítics amb el tipus d'arquitectura utilitzats. Josep Antoni Acebillo, arquitecte en cap de l'Ajuntament, Pere Serra, un dels principals promotors de PROCIVESA, o també Pere Cabrera, director de l'ARI de Ciutat Vella, declaraven en un col·loqui sobre Ciutat Vella al Col·legi d'Arquitectes de Catalunya com l'arquitectura predominant a Ciutat Vella era dolenta, i mostraven també el fracàs de l'habitatge social al centre històric (ARROYO, F., 2000).

Només alguns dels interlocutors van expressar alguna crítica, encara que relativament feble, al que s'estava fent. Per una banda, una de les interlocutores expressava com la substitució dels habitatges vells i degradats havia respectat l'alçada, i en el seu lloc no s'hi havien construït edificis de moltes plantes, però també mostrava el perill que el canvi urbanístic podia fer perdre la vida del barri, tal i com havia passat amb l'obertura de la Rambla del Pla Central:

(30) Están... lo están..., han decidido cambiar, bueno arreglar este barrio, cambiarlo, si, el ayuntamiento y las autoridades... (¿) pero me da un poco de miedo también, por que pierda su vida y toda su alma, ¿no?, si se hace com el paseo aquel...

(...) Es otra forma de vida, otro tipo de vida, no se... O sea, lo puedo entender, que habían edificios, o sea, como esto, ..., y veo por lo menos no es una arquitectura moderna chocante, yo creo que respeta más o menos, pues, la altura. A mí me daba mucho miedo que empezaran a hacer, ¿sabes?, torres, pero me daría mucha lástima, mucha pena, que terminara toda esta historia. Estos edificios nuevos, y, no sé, sería mejor restaurar.

Per altra banda, un altre interlocutor posava fins i tot en qüestió la necessitat d'algunes de les actuacions. Així, les grans inversions en institucions culturals, tenint en compte que eren serveis per a la ciutat més que per al barri, combinades amb la falta d'inversions en serveis que si eren d'abast del barri, com per exemple les escoles, podien qüestionar la necessitat d'aquestes:

(07) Seria molt discutible el que és necessari. A lo millor ho pots utilitzar com disculpa per a dinamitzar un procés de canvi. El catalitzador és la obra. A lo millor en sí no és necessària aquesta obra. Però tu el que cerques no és construir aquesta obra. Jo crec que el museu, el MACBA, necessari, com a barri, no. No és necessari. A la gent que conec per aquí, als meus alumnes, els hi és completament indiferent. A cops van a pintar a les seves parets blanques. Entens? Necessari no, però, que a lo millor fa de motor per una renovació del barri, això sí, si ho mires des d'aquesta altre costat, és útil, si ho mires des de la necessitat d'alguna cosa, no, potser és més necessari unes escoles una mica més petites de les que tenim, o que nosaltres tinguem patis, o que hi hagi més poliesportius, o que hi hagi... pot ser més aparentment més necessari Però grans obres emblemàtiques com MACBA, o el Centre de Cultura Contemporània, o el Pati Manning, o les obres que estan fent més urbanístiques, com l'obertura a la Rambla. Jo crec que si que fa el barri més dinàmic, des del punt de vista urbanístic ho està transformant, social també, ho ajudant a una transformació. A cops de manera expeditiva, fent fora a gent que no es vol que estigui. D'una manera més o menys discutible, però així ho estant aconseguint. Estan com netejant, fent més ordenat, no urbanísticament, sinó també socialment el barri.

Mentre que el canvi urbanístic si que havia estat clarament percebut pels interlocutors, respecte del canvi social que implicava aquest no se'n sabia pràcticament res, malgrat que una gran part d'ells opinava que efectivament hi havia una relació directa entre ambdós. Com a molt, les notícies sobre el canvi social o els problemes socials que generava aquest canvi urbanístic, es seguien a partir de publicacions que es feien al mateix barri, i segurament per aquesta raó, la idea de que tothom que havia volgut havia estat reallotjat al barri, era la més comuna entre els interlocutors:

(05) No se quantes families hi havia, ni quantes famílies han reallotjat, ni si en treuen a fora o no, clar és que això no ho sé, per que això al barri no es diu,

evidentment, no se sap. Hi ha dues publicacions, una que es diu Raval no se què, que ara fa temps que no..., és que no les pujo jo, les puja la meua companya de pis, i l'altre que és la revista que es diu Raval, que la fan els de la Universitat aquesta, la Blanquerna, que és políticament correcte. (...) És infecte, està molt ben feta la revista (...), però no té res a veure amb el Raval.

L'objectiu de la reforma urbanística, per a aquesta altra interlocutora, era el d'higienitzar el barri, sense arribar a fer fora a la població resident. Altra vegada, les referències sobre els problemes que generava aquesta reforma només les havia obtingudes a partir d'una publicació del barri, i en aquest cas feia referència a la deixadesa d'aquells immobles que s'havien d'enderrocar, però en els quals encara hi vivia algú mentre no es procedia a la seva demolició:

(04) millorar el barri, fer-ho més decent, és a dir, canviar el perfil social, (?) hi ha un projecte, i una rambla. Si, jo crec que això pot higienitzar, em refereixo a higienitzar, no crec que l'objectiu hagi de ser fer fora.

(...) Bueno i sortia un article d'una dona que es queixava d'això, com que l'havien de tirar a terra no l'arreglaven, no l'arreglaven quedava bastant degradat, la porta trencada, llavors entraven tots els ionquis, això ho feia perillós, ella no gosava a partir de (?) sortir de casa seva a comprar, i coses d'aquestes vinculades (?).

Totes les referències que es tenien respecte a la reforma urbanística i les seves implicacions socials, doncs, eren a partir de la premsa del barri o bé de reportatges o documentals de la televisió:

(08) He llegit algun reportatge, en plan així, no me n'he preocupat gaire, però si algun reportatge, que ha sortit per la tele, algun documental, el que van fer al carrer de la Cera, després, això, diaris que hi ha del barri, que han comentat alguna cosa, també, un altre company, conegut, que també està fent un treball sobre el tema Raval, doncs, conec dos, un que està fent pel tema urbanístic, l'altre pel tema de les persones que hi viuen.

Només en un dels casos s'havia viscut directament a l'immoble dels interlocutors els efectes socials del procés de reforma urbana, i malgrat que es va aconseguir el reallotjament, el final va ser dramàtic. Així, arran del procés d'expropiació que va generar la reorganització del sector de Sant Ramon, el pare d'un dels interlocutors, després de lluitar amb l'administració per aconseguir un habitatge i un local on poder continuar el seu negoci, va morir afectat per tot el procés de negociació:

(25) nosaltres com t'he dit teniem un ----, la finca, tota la finca era nostra. Va haver-hi una expropiació l'any 91, 90-91, per les Olimpíades, aleshores, bueno,

l'ajuntament ens va... li va dir al meu pare doncs que heviem de marxar d'allà, que ens expropiaven tot lo que era el negoci i la vivenda i totes les vivendes que hi havia al damunt, que també eren nostres. (...) [Vem haver de negociar] amb advocats entremig. Vam tindre molts problemes. Al final, bueno, vam conseguir un local per posar un altre ----, que és el ---- que hi ha aquí baix, i a part, doncs clar, demanar una vivenda. Els meus pares van demanar una vivenda per estar a prop del ----. I aleshores vam aconseguir aquest pis. (...) No, no negociavem directament, negociavem, em fa l'efecte... és que tot aquest tema el va portar el meu pare. Negociava amb una empresa que era de l'ajuntament, em fa l'efecte, i tot això ho portava un advocat. Vam contractar els serveis d'un advocat i, bueno doncs, a partir d'aquí, bueno, van haver-hi mil i una històries, no? de que... xanxullos i mal rotllos i ara te'l dono però ara no te'l dono, ara tenim, jo què sé, en el negoci nosaltres teniem, necessitavem uns metres mínims per fer el ----, per posar un ----, al principi els teniem, després va haver-hi un xanxullo polític que ens va treure metres per dona'ls-hi als de la ----. Bueno, va haver-hi un merder acollonant fins que, bueno, fins que al final es va aconseguir.

En aquest cas el propietari va poder recórrer als serveis d'un advocat per tal de defensar els propis drets en el procés de negociació, ja que en un principi, només els oferien diners a canvi de l'expropiació. Com ja s'ha vist en el capítol quart, el particular entorn social del Raval en el que ha actuat el procés d'expropiació, donat el baix nivell cultural d'algunes de les famílies, el desconeixement dels seus drets, la feblesa de les seves economies, i l'impacte d'altres problemàtiques més immediates que l'habitatge -alimentació, salut o treball-, afegit al tracte individualitzat de PROCIVESA en els processos d'expropiació i reallotjament evitant la formació d'un front comú entre els veïns, ha donat lloc a situacions que no encaixen del tot en aquesta idea que tothom que ha volgut ha estat reallotjat.

6.4.8.2. Percepció dels efectes de la gentrificació

Mentre que en el procés de reforma urbana si que existia un procés de reallotjament per als afectats de les operacions urbanístiques, que garantia que aquesta població es pogués quedar al barri, en cap cas els interlocutors formulaven una connexió entre l'arribada de nova població al Raval, com ells mateixos, i el procés d'expulsió de població. Si que es reconeixia, fruit del canvi urbanístic i simbòlic que s'estava donant al barri, que un nou tipus de població estava arribant al Raval i a la vegada aquest barri s'estava fent cada vegada més una part més de la ciutat de Barcelona. Com ho reconeixia un dels interlocutors, arribat al barri l'any 1997, tant la gent del barri sortia cada vegada més a fora del Raval, com també la resta de la ciutat cada vegada es posava més dins del Raval:

(12) *Millorant en el sentit de que, aviam alerta, no em mal interpretis, està millorant crec en el sentit de que la gent creu que és uns carrers més de Barcelona, vull dir que a vegades hi ha molt la percepció que vas pel carrer, les places i això del Raval, que la gent està com visquent en una zona, o jo coneixia gent del Raval que era com reprimida, i crec que cada cop més la gent que està al Raval més dignament passeja pel carrer i fa carrer, i està bé. I que no es veu tant diferent de l'altre. Jo crec que el Raval per sort va fent-se, com estenent-se una taca, vull dir la gent que viu al mig del Raval surt del Raval, no es queda dins del Raval, abans potser era més així més tancat, ara és molt més habitual veure la gent del Raval que travessant el carrer Sant Pau i van en un súper que hi ha doncs al carrer Compte Borrell i abans no, és quedava a la botigueta del barri. (...) Potser perquè la ciutat s'ha posat dintre del Raval una mica, no?.*

Per a d'altres, com en el cas d'aquest interlocutor, no hi havia procés d'expulsió ja que l'existència de determinades àrees marginals a dins del barri, assegurava la residència als grups menys solvents econòmicament que encara seguien arribant al barri, malgrat que paral·lelament un altre tipus de població, amb majors possibilitats econòmiques, també anava a residir al Raval:

(15) *En el Raval, cada cop hi viu més gent diferent i no hi ha cap tipus de problema, gent més rica i gent més pobre. (...) La gent rica, en el sentit que deies tu abans, ja hi està venint a viure, no?, vull dir, la gent que té una professió i més o menys pot... vull dir, ja hi està venint a viure, jo crec que ja hi ha molta gent. La gent rica que viu a Pedralbes no vindran. Si això vol dir expulsió?..., és evident que hi han molts moviments de gent, vull dir, per que també estan venint gent, gent com diriem, amb molts menys recursos, que potser estaran un parell d'anys aquí i després se n'aniran, però tampoc són els tradicionals, no?, vull dir, jo crec que els tradicionals, en el sentit de dir, doncs que hi ha... o sigui, que es fan, tinc entès, eh!, vivendes de reallotjament, tot això, doncs més o menys s'estan quedant en el barri. (...) Suposo que si van pujant els lloguers doncs, no podrà viure tothom, és evident, però també és evident que hi han parts que estan millor i parts més cutres en el Raval, on suposo que es paga molt menys de lloguer.*

Aquest mateix interlocutor havia justificat la seva anada al centre per tal de viure en ciutats compactes, en les que socialment no hi havien d'haver ghettos ni de rics ni de pobres, on per tant, la seva anada al Raval significava contribució a aquesta barreja de gent diferent. Malgrat tot, com s'ha vist, tenia clar que si que hi havien unes divisions molt calres, i que determinades àrees del Raval encara no eren aptes per a ell:

(15) *La zona diriem, d'ací carrer Robadors i tal, m'ho hagués pensat dues vegades, vull dir, no se, tinc els meus dubtes d'haver anat en allà, per que encara*

que..., malgrat que diu, molt bé, integració i tot el que vulguis, doncs també, deunido, no?, quan passes per allà, aquella zona, i és el lloc més barato.

Així i tot, l'arribada al barri de persones com ells era vista de forma positiva, en primer lloc per que es milloraven els serveis del barri, el que afectava a tothom per igual, tant al resident tradicional com al nouvingut i l'immigrant:

(14) Crec que és un col·lectiu, en tot cas, ... que si fa una cosa, en aquest sentit, serà, més aviat, ... com que és actiu i participa en ... les asso.... en les associacions del barri... en ... i utilitza els serveis, etcètera, etcètera,... crec que això encara el que farà serà... que aquests millorin, no?. I aquests serveis milloraran per tothom. Aviam, poden haver-hi molts immigrants que no tenen dret a vot, ja que ni només sigui per això, pot haver-hi molta gent gran que ... doncs, no ho sé, no?... que, que, que no estarà tan, diguem-ne, conscienciada per a emm... doncs, lluitar per uns determinats serveis que s'imposin, no?, etcètera, etcètera..I crec que, això, d'alguna manera, es notará més, eh?, en particular al Raval si és que, efectivament, tens raó i aquesta col·lectivitat existeix, doncs, hi haurà més serveis, no menys, per tant, això els beneficia. A tothom, no només a aquests.

Com s'ha vist, només dos dels divuit nous residents feien servir les associacions de barri, per tant la seva activitat per aconseguir un tipus determinat de serveis no utilitzava aquesta via de les associacions. Però possiblement la diferència més important sigui que el tipus de serveis que reclama aquesta nova població no coincideixen amb els serveis que pugui reclamar o necessitar la població més tradicional del barri, o fins i tot els immigrants. Com expressava una de les interlocutores, resident a l'àrea situada per sota del carrer Hospital:

(39) El que trobes a faltar és, bueno, és un determinat tipus de comerç. Ara el comerç que hi ha per allà i els bars que hi ha per allà estan molt, molt adaptats a la clientela que tenen. Jo trobo a falta el cafetí aquests, que fagin olor de cafè, que es porten ara, que a Ferlandina ja hi són...

Per tant el reclam era d'un comerç especialitzat, clarament diferent al comerç tradicional de barri que podia existir, ja que aquest era destinat a una població ben diferent. Els serveis d'abast clarament de barri, pels que la població tradicional i també els immigrants van estar lluitant durant molts anys, com podien ser els centres hospitalaris o d'atenció primària, o les escoles, no eren aquells serveis que reclamava aquesta nova població, com ho expressava aquest interlocutor:

(12) Millora en el sentit que aviam que cada cop serà un barri amb tot tipus de serveis, allà mateix pel que fa a... no ho sé tant a comerços com a temes de..., jo bàsicament sóc un tipus de llogater que potser a casa necessito tenir una botiga a

prop per anar a comprar més que tenir alguns serveis..., no sé jo per anar a l'hospital o per anar ... realment serveis de barri jo no els utilitzo, o sigui jo m'espavilo i vaig al lloc on m'ho poden fer més depressa o, fins i tot hi ha serveis que no els necessito per aquí Barcelona. Però jo potser valoro que estigui a prop doncs d'un bon forn, d'un supermercat, de dos o tres, no sé o d'un bar, o de... i tot això ho té. Vull dir no és un barri en aquest sentit que quedi perdut com a vegades pot passa al Poble Nou que potser està en un lloc i la primera fleca està a tres o quatre cantonades, el primer quiosc està a tres o quatre cantonades, i t'has de moure molt per tot això. Tot lo de serveis ho té molt bé.

Com ja s'ha vist, a més, bona part dels interlocutors justificaven el fet de no estar empadronats al Raval malgrat que era el seu lloc habitual de residència, i seguir empadronats al seu districte d'origen, ja que seguien utilitzant els serveis públics en aquest últim, degut a que la qualitat era millor⁵².

Donada aquesta situació, podria ser que s'hagués iniciat també un procés de substitució comercial, o com a mínim de renovació, sobretot al voltant de les àrees on s'han instal·lat noves institucions culturals o universitàries, i també en aquelles àrees que han estat reformades urbanísticament. Malgrat que visualment aquest canvi és evident, com s'ha vist en el capítol quart (veure 4.1.4), en aquesta no s'ha aprofundit en aquest aspecte del procés de gentrificació i seria, més aviat, una hipòtesi de treball.

En qualsevol cas, la major part dels interlocutors s'adonaven que el barri estava canviant socialment, i alguns d'ells fins i tot es sentien part del canvi:

(12) Si, em sento part del canvi. Que fa vuit anys en dius que m'en vaig al barri del Raval i et dic no. I ara anar al Raval ho veig com una aportació al barri. Tinc de dir, tinc ganes d'estar al barri, no?. No tinc ganes d'involucrar-me a fer molta

⁵² Malgrat tot, entre els interlocutors també hi havia actituds crítiques davant la desatenció que tenien els serveis de barri, degut sobretot a que la reforma urbanística no tenia una finalitat social, sinó especulativa:

(08) Hi ha interessos especulatiu. Tot això hi ha un interès molt gran i ha molts diners que hi ha per darrera. Encara que l'excusa final és pel be comú, i tal, no és per que no veus altres coses. No veus si les escoles estan ben equipades o no. Si realment estan invertint en les escoles. Hi ha coses que han millorat. En tema de salut si que han millorat, conec el servei a les Drassanes, que hi ha un CAP que està bastant bé, pots concertar la visita per telèfon, i com a mínim és un servei bastant digne. El metge de capçalera atén bé, i totes aquestes coses. Al final hi ha detalls, la basura... Vas trucant, i vas dient, ...no és que el contracte amb l'empresa no et permet fer això. Hi ha alguna cosa que falla.

De totes formes, com s'ha vist, aquesta no era la consideració predominant entre els interlocutors respecte de la reforma urbanística del barri. I en els casos en que sí que ho era, no hi havia una actitud pràctica d'enfrontament, sinó que era vist com el fatal destí del barri.

activitat al barri, per que no tinc temps per un tema professional, però diem-ne que al barri no m'hi sento malament.

A més, en cap cas aquesta aportació al barri s'ha considerat que era d'alguna forma conflictiva. Tot al contrari, la seva anada al barri era considerada com a necessària per acabar de canviar el caràcter d'aquest. Durant la inauguració de la primera fase de la Rambla del Pla Central, al final de l'acte alguns membre de la CRIT (Coordinadora de Ciutadans i Ciutadanes de Barcelona) es van dedicar a repartir un manifest contra l'obertura de la plaça i el tracte que s'havia donat als veïns en el real·lotjament, a més de, segons dos dels interlocutors que havien estat presents en l'acte, queixar-se del nombre d'universitaris que estaven ocupant el barri. Aquest fet, però, no va ser entès per cap dels dos interlocutors, els quals d'alguna manera es van sentir aludits:

(12) I venien a dir que, bueno..., em va fer molta gràcia, deia, "ja n'hi ha prou d'universitaris que ocupen el nostre barri, i no se què...", i deies, "però, perdona, què us fem mal?", és que no ho entenc. Vull dir, no sé si som agressius, no?, no se si estem fent algun mal al barri, no?. Però crec que és important que aquest tipus de gent sigui al barri, per que, em..., el barri prengui un altre caràcter, i no sé, que sigui un barri més viu (¿), el dijous et sortirà el que estudia, eh?, et sortirà de marxa, i alhora, potser més guai i això és una mica (¿) els veïns també interessant. O jo crec que és una aportació interessant. (...) Les obres sempre són trumàtiques, qu eera imprescindible oxigenar el barri jo crec que si, d'aquesta manera no ho sé.

Segons els propis interlocutors, doncs, el procés era bo i necessari, ja que higienitzava i ordenava el Raval, malgrat que pel camí es perdien alguns aspectes del barri, des de la seva arquitectura i la seva trama urbana, fins a alguns dels seus residents. Malgrat tot, com que el benefici del canvi era comú, no hi havia possibilitat al conflicte.

7. CONCLUSIONS.

Precisamente en esta oscuridad había vida.
(Manolo, resident al Raval, sobre la renovació
residencial al barri)

(ZULIÁN, C., 1999: 161)

7. CONCLUSIONS

Les conclusions que aquí es presenten no volen ser simplement la confirmació o la negació de les hipòtesis de treball, sinó que a més volen ser un valoració i una recapitulació de tot allò que s'ha fet, i la valoració de si s'han acomplert els objectius que inicialment van fer plantejar aquesta recerca. Per altra banda, també es vol donar compte d'aquells aspectes que han quedat sense tractar, però que al mateix temps serien aportacions complementàries al treball que s'ha elaborat, i de noves qüestions que s'han anat obrint en el decurs de la recerca. Per tant, és al mateix temps, el punt d'arribada de la investigació que s'ha dut a terme, i el punt de partida per a futures, ja que, ni molt menys, el tema queda esgotat amb aquesta aportació.

Els objectius es van plantejar en dos aspectes diferents. En primer lloc es volia conèixer el procés de canvi que s'estava donant en un barri considerat com dels més degradats de la ciutat de Barcelona, el Raval. Canvis físics que eren de dimensions importants, i canvis socials -anomenats gentrificació- sobre els quals es sabia relativament poc. I en segon lloc, pel que feia a la gentrificació, es volia saber quin era el paper dels gentrificadors en aquest procés de canvi social urbà.

7.1. Sobre el procés de gentrificació al Raval

A partir de l'anàlisi que s'ha fet s'ha intentat capturar un dels processos socials que es dona en la realitat complexa i canviant del barri del Raval. El lloc semblava l'idoni, un barri socialment classificat com a obrer, amb una presència important de població econòmicament feble i fins i tot marginal, que estava en un procés de transformació física molt important que n'estava canviant radicalment l'aspecte. Però poc es sabia al respecte de si hi havia un procés de substitució social, és a dir, de si nova població englobada dins les característiques de la nova classe mitjana s'estava instal·lant al barri, per què ho feia i quina era la seva experiència¹. Per tant, en aquest primer apartat, es presenten les conclusions sobre l'existència i les característiques del procés de gentrificació al Raval.

En primer lloc, val a dir que s'ha constatat l'existència d'un procés de gentrificació al Raval. L'anàlisi de les dades censals i padronals, així com sobretot la informació obtinguda a partir de les entrevistes semiestructurades mostren l'existència d'un procés de gentrificació al barri del Raval. L'augment de la població amb un nivell de formació alt, així com de població en les categories alta i mitjana de l'estructura socioprofessional, sobretot a partir del període 1991-1996, tant en nombres absoluts com en nombres relatius, i la paral·lela disminució de les categories baixes i el nivell de formació baix, són indicadors del procés de gentrificació. Matitzats aquests augments amb l'evolució d'altres variables, com l'evolució de la població adulta, el lloc de procedència, i les taxes d'ocupació i atur, resulten un seguit de barriades que hipotèticament serien aquelles en les que el procés de gentrificació és més dinàmic: Tallers, Àngels, Carme, Boqueria, Sant Agustí Nou i Liceu (veure mapa 5.26 -pàg. 474-). L'evolució d'aquestes dades mostra, però, només una part del procés de gentrificació, que posteriorment els resultats de les entrevistes confirmen. Nous residents, vinguts d'altres districtes barcelonins i de municipis metropolitans, o fins i tot de països estrangers, ocupats en professions predominantment del sector terciari, i amb un nivell de formació alt, decideixen traslladar la seva residència al Raval.

¹ L'arquitecte Ferran Sagarra reclamava una avaluació del que estava passant al Raval, però també al conjunt de Ciutat Vella, arran dels canvis urbanístics que s'estaven donant:

Crec que és molt important l'avaluació del que passa, cosa que no tinc gaire clara i que ni els que ho haurien de saber no saben: sociològicament, què passa, quins són els processos que s'hi donen, una anàlisi una mica fina. Com, fins i tot, la gent nova que ve a viure aquí, no té una memòria personal històrica, i això no els excusa de tenir una memòria històrica a través dels veïns o del que sigui i llavors, per exemple, subratllava molt les diferències entre el que és realment a la Ciutat Vella i el que és el Raval, que és un eixample (SAGARRA, F., 1999: 94).

Malgrat això, al posar en relació l'evolució de les variables utilitzades per mostrar el procés de canvi social al Raval amb les mateixes variables per al conjunt de Barcelona, s'observa que el canvi ha estat menys intens al Raval que a la ciutat. Així, l'augment de les categories professionals altes i mitjanes, i dels nivells alts de formació, han estat molt més importants en el conjunt de la ciutat, mentre que les reduccions de les categories professionals baixes i els nivells baixos de formació també han estat majors al conjunt de Barcelona. El mapa 2.23 -pàg. 197- mostra aquelles seccions censals de la ciutat on el canvi social (augment de la categoria socioprofessional alta i del nivell de formació alt superior a la mitjana de la ciutat) ha estat més intens, i malgrat que el Raval no és una de les àrees més destacades (a Ciutat Vella, sobretot els barris del Casc Antic i Gòtic són els que mostren major intensitat), sí que algunes de les seves seccions censals apareixen ressaltades. Aquest mapa necessitaria d'una anàlisi més fina per tal de saber si aquelles àrees de la ciutat de Barcelona on el canvi social és més important, aquest es deu a un procés de substitució social, o més aviat a un augment de les variables socioprofessionals i de formació de la pròpia població resident. Al Raval, a partir de l'anàlisi de les dades censals i padronals, i sobretot de les entrevistes, sembla que aquest canvi és degut a un procés de gentrificació, i per tant, a un procés de substitució.

Cal remarcar, però, dos matisos importants. En primer lloc, el procés de gentrificació es situa en un estadi inicial. Tant la difícil visualització del procés a partir de les dades censals i padronals -com s'ha vist la intensitat dels canvis no era molt destacada en comparació amb el conjunt de la ciutat²-, com les característiques dels interlocutors en les entrevistes, així ho confirmen. En segon lloc, el procés de gentrificació només és una part de la complexa realitat social del Raval, que té a veure amb l'arribada de nova població de condicions socioeconòmiques i de formació més altes que les de la població resident. Així, simplement a partir de l'anàlisi estadística del procés, ha estat possible visualitzar altres processos socials paral·lels a la gentrificació que, mentre que per una banda mostren la diversitat de la realitat social del barri, per altra banda en certa manera també camuflen el procés de gentrificació a nivell estadístic. Seria el cas de la constant pèrdua de població, l'augment de la població immigrant procedent de països africans i asiàtics, o el progressiu envelliment de la població resident. Les entrevistes i el treball de camp, posteriorment, han confirmat l'existència d'aquests diversos Ravals al barri del Raval.

² Una causa important per la que aquests canvis són difícils de veure a nivell estadístic, ha estat que la major part dels interlocutors als que s'ha entrevistat, així com bona part dels estudiants universitaris que van a viure al Raval durant el període d'estudis, no s'empadronen al barri.

El procés de gentrificació ha tingut l'impuls principal a partir de l'acció urbanística de l'administració local. El procés de reforma urbana que va nèixer sobretot de la necessitat de la rehabilitació residencial, ha acabat essent un pla integral que ha creat les condicions per a que la inversió privada aprofités les plusvàlues que es podien generar del procés de reforma.

Per una banda, val a dir que a diferència de processos de reforma que s'han donat en ciutats sobretot nordamericanes, el procés d'expulsió directa de població resident ha estat, en el cas del Raval, molt menor. Per tant, s'ha mantingut en part aquella filosofia que va inspirar la formulació del PERI l'any 1983 de mantenir al barri tots aquells afectats pels processos d'expropiació.

Les actuacions de millora i reforma de l'espai públic, la dotació d'equipaments i d'infraestructures, juntament amb la incentivació a la rehabilitació privada dels habitatges i edificis (mitjançant la creació de l'Oficina de Rehabilitació de Ciutat Vella), ha generat un augment de les rendes potencials del sòl, el que s'ha traduït en un augment de les pressions sobre aquella població amb menys recursos, ja sigui directament sobre l'espai residencial -a causa de l'augment dels lloguers, de les pressions dels propietaris o de les immobiliàries, etc.-, o també pels canvis en l'entorn urbà -encariment generalitzat dels serveis, canvis en el tipus de comerç, etc.-. S'està donant, doncs, un procés d'expulsió indirecta que l'administració no pot controlar.

Les crítiques tant als processos de reallotjament, en el sentit que han estat molt més actuacions econòmiques que no socials (TAPADA, T., 1996), com també a la poca sensibilitat social del procés de reforma, en el sentit que s'ha actuat urbanísticament però en canvi no s'ha invertit en la solució de les principals problemàtiques socials del barri (MAZA, G., 2000), mostren com l'acció de l'administració local no ha estat tant positiva com s'ha difós des d'algunes instàncies. A més, la particular gestió de l'empresa mixta PROCIVESA en els processos d'expropiació, així com també les condicions que s'han donat en el reallotjament, i fins i tot la qualitat dels edificis destinats a aquest, són també punts crítics en tot el procés.

Per altra banda, els efectes multiplicadors dels equipaments de ciutat instal·lats al barri, com el Museu d'Art Contemporani de Barcelona, el Centre de Cultura Contemporània de Barcelona o les facultats universitàries, s'han deixat sentir sobretot en les noves activitats econòmiques que s'han localitzat al Raval: botigues especialitzades, galeries d'art, bars i restaurants, tallers d'art, etc., el que en conjunt està canviant la imatge i l'ambient del barri. Però mentre que aquest és un fet molt visible a l'àrea del Raval situada per sobre del carrer Hospital, a l'àrea situada per sota les actuacions han estat diferents. Allà l'acció municipal ha lluitat, mitjançant les excavadores i l'expulsió d'activitats i persones no volgudes, per

acabar amb la imatge i la realitat del Xino. Com s'ha vist al capítol quart, la premsa i la literatura n'han anunciat la seva mort. I una vegada ha mort, mentre s'estava acabant de redactar aquesta tesi, el Xino comença a ser recordat amb nostàlgia: l'obra de teatre representada al nou Teatre Nacional de Catalunya, escrita per Josep Mª Benet i Jornet, titulada *Olors*, sobre tot allò que la reforma urbana ha fet desaparèixer; el documental *Yo soy así* de Sonia Herman Doiz sobre la desaparició de la Bodega Bohemia (un dels establiments emblemàtics del barri Xino) i de totes aquelles persones que vivien al seu voltant, i fins i tot el toc nostàlgic de l'exposició *Escenas del Raval* que va organitzar Claudio Zulián al Centre de Cultura Contemporània. A més, continuen apareixent novel·les i llibres de poesia que utilitzen el Raval, o el Xino, com a escenari o com a motiu d'inspiració, com la novel·la *Plaça dels Àngels* de Rafael Vallbona, o els llibres de poesia *Al Raval*, també de Rafael Vallbona, o *Raval, memòria poètica*, de Ferran Aisa.

Mentre que la imatge del Xino va servir per justificar la reforma urbana i social encapçalada pel govern local, la nostàlgia del Xino perdut, una vegada han passat les excavadores i s'ha "revitalitzat" el barri, pot afegir un valor més a una àrea encara en procés de transformació.

Però mentre que el procés de gentrificació té unes claus de lectura a nivell local, també té unes claus a nivell global. Així, com s'ha vist en el capítol primer, s'assumia que hi ha hagut un procés de reestructuració del capital que ha comportat una sèrie de canvis econòmics (sobretot internacionalització i terciarització) que han afectat tant a la forma urbana com a la població. Cada ciutat ha tingut una adaptació diferent a aquest procés de reestructuració, malgrat que els resultats hagin estat similars, entre ells, la gentrificació. En el cas de Barcelona, algunes particularitats d'aquest procés de reestructuració s'han posat de relleu en el capítol segon. Però el procés de gentrificació del Raval, malgrat que sigui a nivell global un exemple més de la recuperació dels centres urbans al que han tendit bona part de les ciutats dels països "rics", manté unes particularitats en relació a la resta de la ciutat, però també per la seva pròpia formació urbana i social.

7.2. Sobre el paper dels gentrificadors

Una vegada mostrada l'existència del procés de gentrificació al Raval, així com les relacions entre les condicions i les causes del procés, el segon objectiu de la recerca es centrava en l'experiència i el paper d'una part dels actors en el procés de gentrificació, els anomenats gentrificadors.

En primer lloc, cal destacar el paper de pioners de bona part dels interlocutors. L'anàlisi de les variables referents a la categoria socioprofessional i al nivell de formació dels interlocutors permet afirmar aquesta situació de pioners en el cicle de la gentrificació. Malgrat que s'ha de tenir en compte el biaix en el procés de selecció dels interlocutors, com ja s'ha vist en el capítol sisé, entre aquests ha predominat un major capital cultural per sobre del capital econòmic, és a dir, mentre que bona part dels interlocutors han estat com a mínim llicenciats universitaris, la seva categoria socioprofessionals ha estat més aviat de caràcter mitjà, i les seves possibilitats econòmiques relativament escasses.

A més, els motius de l'elecció del barri del Raval com a lloc de residència justificarien encara més l'etiqueta de pioners. L'atracció cap al Raval ha estat motivada per la seva centralitat, pel teixit social existent, i per l'oportunitat que representava el preu de lloguer o de compra. Per una banda, la centralitat del Raval es tradueix en la facilitat d'ús dels nous equipaments i serveis que ofereix el mateix barri, com els museus, les galeries d'art, els bars de moda i la gran diversitat d'activitats culturals. Però també es tradueix en la facilitat de comunicació i ús dels serveis i equipaments de la resta de la ciutat, i inclús, en la facilitat de poder realitzar els desplaçaments quotidians a la feina, com s'ha vist, bona part dels interlocutors van a peu o en transport públic diàriament al seu lloc de treball, per tant la seva localització central els hi facilita els desplaçaments. Per altra banda, es reconeix un teixit social particular i atractiu que dona al barri un aspecte o caràcter definit pels propis interlocutors com de poble, a més de l'exotisme i els tocs de color que donen el gran nombre d'estrangers que hi resideixen, tant els procedents de països africans i asiàtics, com els procedents de la resta de la Unió Europea o dels Estats Units. I en tercer lloc, l'oportunitat econòmica és considerada en relació a la seva capacitat adquisitiva, que com s'ha vist, no era gaire alta. Així, aquests baixos preus han significat per als interlocutors, sobretot, poder iniciar el procés d'emancipació.

També cal destacar el paper sobretot cultural d'aquests pioners en el procés de gentrificació, creant i difonent una nova identitat del Raval. Aquest paper de pioners, doncs, no ve donat només pel rol econòmic i d'inversió que puguin tenir aquests actors en el procés de gentrificació. Totalment al contrari, com s'ha

vist, el capital econòmic del que disposen la majoria dels interlocutors és força baix. Molts d'ells han acudit al Raval atrets per l'oportunitat que representen els baixos preus de lloguer i compra, en relació a la resta de barris de la ciutat. La migradesa dels seus recursos econòmics ha fet que el lloguer predominés com a forma de tinença per sobre de la propietat, reflexant al mateix temps la rigidesa del mercat residencial a la ciutat de Barcelona, i les dificultats d'aquells amb poques rendes per accedir-hi. Tampoc les inversions en reformes i rehabilitacions han estat de gran envergadura, més aviat s'ha tractat de l'adaptació temporal de l'espai a les necessitats del moment.

Malgrat tot, alguns dels que han comprat l'habitatge ja l'han considerat com una inversió. Sense fer referència a l'alt grau de risc que té aquesta inversió -que depén exclusivament del procés de revalorització que suposadament ha de tenir el barri-, l'adquisició d'un habitatge al Raval és vist en molts dels casos com una moneda de canvi per, en un futur, traslladar la residència a alguna altra àrea de la ciutat, més desitjada i inaccessible en aquell moment. Per l'oportunitat que representa el relatiu baix preu que s'ha pagat, i que s'ha de revaloritzar en pocs anys a causa de les transformacions urbanístiques i socials que ja s'estan donant, el Raval es converteix en un lloc de pas i també en un negoci, per la simple especulació, per a alguns dels interlocutors.

Però el paper de pioners ve donat sobretot pel rol social que juguen aquests interlocutors en la construcció de la nova identitat del Raval. A partir de la seva anada al Raval, el caràcter del barri passa a ser totalment redefinit, i no només per que aquells que cerquen la transformació del barri els puguin fer servir com a exemple de la conquesta del centre històric de la ciutat, sinó per la seva pròpia actitud en la construcció social del barri.

Així, mentre que bona part dels interlocutors abans d'anar a viure al barri en tenien una imatge contaminada pel mite del Xino, la residència al Raval els ha fet redescobrir un barri normal, amb una comunitat social interessant, amb una barreja cultural important, amb un gran ambient de carrer, ..., en definitiva, un barri amb personalitat, i profundament contraposat als barris suburbans i residencials de classe mitjana i alta, d'on procedien bona part dels interlocutors. Els problemes socials heredats del Xino quan es reconeixen, s'afirma que es troben territorialment concentrats en unes àrees que, poc a poc, es van reduint, i a més, s'han convertit exclusivament en un problema de mala imatge.

Aquest descobriment és ràpidament transmés per les respectives xarxes socials de cada interlocutor. Amics i familiars també canvien la seva percepció del barri, ara hi van, entren al Raval i s'hi passegen. Fins i tot, d'altres també hi havien traslladat la seva residència empesos per alguns dels interlocutors. El paper de

desmitificadors del barri s'està acomplint, al mateix temps que la seva presència també dona una nova imatge al Raval: més culte, més jove, més ric, ...

La seva percepció del canvi també ha anat en aquest mateix sentit. Malgrat algunes veus crítiques respecte a la reforma urbanística i social, bona part dels interlocutors admeten que el barri d'alguna forma s'està millorant. I ells es reconeixen com a part d'aquesta millora. La seva anada al barri acabarà per portar-hi més serveis i activitats que milloraran el benestar general. El conflicte que pel canvi de l'entorn pot generar l'expulsió dels residents tradicionals o d'aquells amb menys recursos econòmics i culturals no és de cap manera reconegut, ni tan sols es coneix de la seva existència.

S'ha intentat, al llarg de l'elaboració de les entrevistes amb els nous residents, no tenir el paper de jutge dels seus actes, és a dir, de qualificar els efectes del fet de la seva residència al barri del Raval com a bons o dolents, i menys apuntar-los directament com a causants del procés d'expulsió dels residents tradicionals. Només s'ha volgut recollir els seus discursos al voltant de per què han anat a viure al Raval i quina era la seva experiència del procés de canvi.

Val a dir, per altra banda, que aquest conjunt d'individus ho vulguin reconèixer o no, participen d'un procés de canvi social més general del que les seves accions individuals en formen part. Mentre que tant l'administració com el capital esdevenen elements essencials per entendre, en bona part dels casos, la dinàmica del procés de gentrificació, i per tant de canvi social urbà, també és en les pràctiques socials dels gentrificadors on es poden trobar els nous significats i els conflictes que surdeixen en l'apropiació que fan de les parts velles de la ciutat. Les seves, són unes noves formes de dir i de viure en aquestes parts velles, per tant els gentrificadors són actors actius en el procés de gentrificació, complementaris o reactius als significats que assignen a aquestes parts velles l'administració i el capital.

En el cas analitzat, bona part de les accions dels interlocutors seleccionats han estat més complementaries que reactives, així que no han esdevingut un moviment social urbà, seguint les característiques que va donar Manuel Castells i que posteriorment John Caulfield va poder identificar entre els gentrificadors a la ciutat canadenca de Toronto (CASTELLS, M., 1986; CAULFIELD, J., 1994), però sí que aconseguixen transformar la identitat del lloc. Malgrat això, el procés de gentrificació al Raval encara està en el seu estadi inicial, per tal cal estar atent a la seva evolució, ja que a la continuada expansió d'aquests nous residents al barri, hi ha una disminució de les oportunitats residencials per als més febles econòmicament; a la continuada expansió dels nous usos lligats a la cultura i l'art, hi ha una disminució de les oportunitats per al manteniment o l'aparició d'altres

usos diferents, per tant, hi ha encara una important part del Raval que està per canviar, i els conflictes, fins ara silencisats, podrien aparèixer ja que els destinataris del canvi, sembla que no són els actuals residents.

S'ha de reconèixer, per tant, que la gentrificació, i també els gentrificadors, només són una part de la realitat social del barri. Conviuen, encara que de forma segregada, parcel·les del naixent món que imposa la gentrificació, i parcel·les que engloben a una població ben diversa que esperen el torn a "ser rehabilitats". Per tant, com s'ha vist en el capítol primer, la gentrificació ha de ser considerada una *dirty word*, és a dir, beneficis i costos del procés no es reparteixen a parts iguals entre tots els afectats. En molts moments del treball de camp i de les entrevistes, s'ha vist aquesta altra cara de la gentrificació, aquests a qui no arribaven els beneficis de la transformació, o només una petita part.

7.3. Algunes consideracions finals

Un cop s'ha arribat al final, és evident que alguns aspectes han quedat oberts ja que no s'han treballat i sobre els quals encara fa falta un major aprofundiment. Per tant, aquesta tesi també esdevé un punt inicial a partir del qual començar treballs futurs, d'entre els quals s'hauria de destacar la necessitat d'estudiar el canvi social en d'altres barris de la ciutat, com també la necessitat de la comparació del procés de gentrificació amb d'altres ciutats espanyoles i també a nivell internacional. Alguns d'aquests altres temes podrien ser:

- Concretar empíricament l'existència del *rent gap*. En aquesta recerca s'ha assumit la existència d'aquest *rent gap*, i les seves connexions a nivell urbà amb el creixement desigual i les transferències de capitals entre els diversos circuits econòmics. L'objectiu ha estat en el procés de canvi social, no en quina era l'oportunitat econòmica de reinversió en el centre urbà. En el capítol tercer s'ha intentat una aproximació a la desinversió en el patrimoni immobiliari i les seves causes, mentre que en el capítol quart s'ha mostrat com és l'acció urbanística de l'administració local la que impulsa la creació d'aquesta expectativa de benefici. Però no s'han aportat sèries històriques de dades respecte a l'evolució del preu del sòl, del preu dels lloguers i de venda dels immobles, del nombre i tipus de rehabilitacions, enderrocs i noves construccions, com tampoc dades al voltant dels agents que han participat en el procés de canvi. Això, possiblement, donaria lloc a tot un altre treball de recerca.
- El paper de les dones en el procés de reestructuració social i en especial, del de gentrificació. Aquesta mancança s'ha fet molt rellevant en l'ús de dades demogràfiques procedents dels censos i padrons de població, tant a escala del municipi com també a escala del barri del Raval. Les primeres dades van ser adquirides en el marc d'un projecte d'investigació de la CICYT³ l'any 1995, i en aquell moment no es va creure que aquest aspecte fos rellevant. Posteriorment, a partir de les entrevistes que es van realitzar al Raval, i sobretot d'aportacions d'altres autores que destacaven el rol de les dones en el procés de gentrificació (ROSE, D., 1984; BONDI, L., 1999), es va veure que aquest era un aspecte important que havia quedat per tractar. També respecte al treball estadístic, l'ús de taules de més d'una variable que en permetessin la correlació i la solució dels problemes amb les seccions

³Projecte d'investigació elaborat entre el Departamento de Geografía Humana de la Universidad Complutense de Madrid, i el Grup d'Estudis Territorials i Urbans del Departament de Geografia Humana de la Universitat de Barcelona, titulat *Nuevos espacios del consumo: centralidad y terciarización en Madrid y Barcelona* (projecte número PB93-0756-C02-02).

censals, podrien haver afinat encara més els resultats. Inclús es pot plantejar l'ús d'altres fonts, com els fulls d'altres i baixes padronals, per tal de donar una major precissió sobre els nous residents del Raval.

- Caldria aprofundir, també, en quins han estat els actors que han participat en el procés de renovació física del barri. Mentre que només s'ha constatat l'existència d'algunes empreses immobiliàries que han començat a fer inversions al barri, i el creixent nombre d'expedients de rehabilitació tramitats per l'Oficina de Rehabilitació de Ciutat Vella, es podria a partir dels propis expedients de l'ORCV, com també de la resta d'expedients d'obres majors i menors que s'hagin iniciat al Raval, saber sobre quins ha estat aquests agents, les seves motivacions en la inversió, i la seva relació amb les polítiques públiques⁴.
- Per altra banda, una font encara no explotada i que presumiblement podria aportar nous coneixements sobre el procés d'expropiació, real·lotjament i expulsió, són els expedients d'expropiació tramitats per l'empresa mixta PROCIVESA.
- Pel que fa a les entrevistes, malgrat que s'ha mostrat com un tècnica d'anàlisi amb moltes possibilitats, caldria obrir més el ventall d'interlocutors: artistes, professionals liberals, estudiants, i molts d'altres residents que juguen papers molt diversos en el procés de gentrificació. Metodològicament, un procés que no s'ha dut a terme i que hauria comportat un major grau de rigor a l'ús de les entrevistes, és el de retorn. És a dir, una vegada en van transcriure les entrevistes, no es va fer un procés de discussió amb els interlocutors per tal de clarificar o ampliar aquells temes que, per qualsevol raó, no havien quedat clars o sobre els que es volia obtenir més informació.

En definitiva, si aquest treball és llegit només com una contribució al coneixement del procés de gentrificació del Raval, dels seus actors i de la seva dinàmica, emmarcat en la definició d'una geografia social de la ciutat contemporània, i fins i tot llegit com la voluntat de generar un discurs crític i alternatiu al victoriós discurs oficial sobre la rehabilitació del centre històric de la ciutat, ja s'haurà complert allò que en un principi es buscava.

⁴ Com ja ha estat assenyalat en el capítol sisé, es va col·laborar en l'orientació d'una recerca sobre les motivacions dels propietaris de Ciutat Vella i de diverses empreses del sector immobiliari i de la construcció, per rehabilitar immobles del centre històric, i la seva relació amb les polítiques públiques que s'havien generat per incentivar la rehabilitació. Malgrat les dificultats que va tenir l'autor, Jasper Hoes -provenent de la Universitat d'Utrecht (Holanda)-, per poder desenvolupar la recerca segons el pla que tenia previst, aquesta va ser finalitzada a les acaballes de l'any 1999.

BIBLIOGRAFIA

- AA.DD. (1988): *Història urbana i intervenció en el centre històric*. IIIa Setmana d'Estudis Urbans a Lleida, 6-10 d'octubre de 1986. Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona.
- AA.DD. (1989): *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985. 2 volums, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- AA.DD. (1991): "La problemàtica de l'habitatge a Ciutat Vella", dins a PROMOCIÓ CIUTAT VELLA S.A.: *Revitalització urbana, econòmica i social. Primeres Jornades de Ciutat Vella. 6-10 de novembre de 1989*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 171-174.
- AA.DD. (1991b): *Gran Geografia Comarcal de Catalunya*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona, Zona. Edició [1era. Edició de 1982].
- AA.DD. (1992): *Cambios urbanos y políticas territoriales. Barcelona y Sevilla 92. Bilbao. Pamplona*. Ediciones Universidad de Navarra, Navarra.
- AA.DD. (1993): *Història de Catalunya*, Columna Edicions S.A., Barcelona, 5ena. edició [1era. edició de 1989].
- AA.DD. (1996): *Cerdà, ciudad y Territorio. Una visión de Futuro*. Fundació Catalana per a la Recerca i Sociedad Editorial Selecta España, Madrid.
- AA.DD. (1997): *La ciutat històrica dins la ciutat. Seminari sobre mètodes i experiències d'intervenció*. Ajuntament de Girona, Universitat de Girona i Fundació "la Caixa", Girona.
- AA.DD. (1998): *Barcelona, un dia*. Alfaguara, Grupo de Ediciones Santillana, Madrid.
- AA.DD. (1998b): *El malestar urbano en la gran ciudad*. Talasa Ediciones, Madrid.
- AA.DD. (1998c): *La ciutat de les paraules*. Edicions de l'Eixample, Barcelona.
- ABELLA i PERE, Martí¹ (1998): "Ciutat Vella, rehabilitación integral en el centro histórico de Barcelona (España)", dins a *Ciudades para un futuro más sostenible. Buenas prácticas seleccionadas por el comité internacional* (<http://habitat.aq.upm.es/bpes/onu/bp259.html>)
- ABELLA i PERE, Martí i BRUNET i CID, Ferran (1998): "Economia de la renovació urbana de Ciutat Vella", dins a AJUNTAMENT de BARCELONA: *Barcelona Societat. Revista d'informació i estudis socials*, nº 9, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 31-42.
- ACEBILLO, Juan Antonio (1998): "Barcelona, servidor central de la xarxa metropolitana de ciutats", dins a *Revista Econòmica de Catalunya. Dossier la Barcelona metropolitana: economia i planejament*. Pàgs. 96-105.

¹ Martí Abellà, de l'àrea de gerència de PROCIVESA, apareix com el contacte principal d'aquest procés de rehabilitació integral del centre històric de Barcelona. L'autor del text no apareix.

- AISA, Ferran (1998): *Raval, memòria poètica*. Edicions Grupo León Felipe, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1981): *Informe sociològic del Districte V*. Colecció "Serveis Socials", nº 4. Àrea de Serveis Socials de l'Ajuntament de Barcelona i Consell Municipal del Districte V, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1983): *Pla Especial de Reforma Interior. El Raval*. Versió refosa després de l'aprovació definitiva. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1987): *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "La rehabilitació de la Ciutat Vella", nº 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1991): *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "Ciutat Vella: l'hora decisiva", nº 18, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1991b): *Itineraris. El Raval*. Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1995): *Barcelona Economia. Indicadors Econòmics de Barcelona*. Primer trimestre, nº 25. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1996): *Barcelona Economia. Indicadors econòmics de Barcelona*, nº 29, 3er. trimestre de 1996.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1997): *El projecte de Ciutat Vella de Barcelona*. Àrea de Rehabilitació Integrada de Ciutat Vella. Document fotocopiàt.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1997b): *Barcelona Informació*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1998): *Barcelona Societat. Revista d'informació i estudis socials*, nº 9, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1998b): *Barcelona Economia. Indicadors Econòmics de Barcelona*, nº 35, 1er. trimestre.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1998c): *Barcelona Economia. Indicadors econòmics de Barcelona*, nº 38, 4rt. trimestre de 1998.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1999): *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "La nova Ciutat Vella, final de trajecte", nº 45, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- AJUNTAMENT de BARCELONA (1999b): *Anuari estadístic de Barcelona*. Impost sobre activitats econòmiques, Departament d'Estadística. Pàgina web de l'Ajuntament de Barcelona (<http://www.bcn.es>).
- ALABART i VILÀ, Anna (1981): *Els barris de Barcelona i el moviment associatiu veïnal*. Tesi presentada a la Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales de la Universitat de Barcelona.
- ALABART, Anna i LÓPEZ, Cristina (1996): "L'evolució de les professions dels barcelonins: gentrificació i polarització", dins a *Barcelona societat. Revista d'informació i estudis socials*, nº 6, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 4-18.

- ALBERCH i FUGUERAS, Ramon (dir.) (1999): *Els barris de Barcelona. Volum I, Ciutat Vella i Eixample*. Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- ALIBÉS, Josep M. et al. (1994): "Ciutat Vella. Reptes i estratègies. Mesa redonda celebrada en la sede del COAC, en el mes de febrero de 1994", dins a *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme*, nº 203. Pàgs. 92-105.
- ALIBÉS, Josep M., CAMPO, Manuel J., GIRALT, Eugeni, HUERTAS, Josep M., PRADAS, Rafael i TARRAGÓ, Salvador (1973): "La Barcelona de Porcioles", dins a *CAU*, nº 21. Pàgs. 29-107.
- ALIBÉS, Josep M., CAMPO, Manuel J., GIRALT, Eugeni, HUERTAS, Josep M., PRADAS, Rafael, TARRAGÓ, Salvador i CAU (1975): *La Barcelona de Porcioles*. Editorial Laia, Barcelona.
- ALLEN, I. (1980): "The ideology of dense neighborhood redevelopment: Cultural diversity and transcendent community experience", dins a *Urban Affairs Quarterly*, nº 15. Pàgs. 409-428.
- ALMIRALL-PRODESFARMA (1999): Pàgina web del grup farmacèutic Almirall-Prodesfarma (<http://www.almirallprodesfarma.es>).
- ALONSO, Luis Enrique (1992): "Postfordismo, fragmentación social y crisis de los nuevos movimientos sociales", dins a *Sociología del trabajo*, nº 16. Pàgs. 119-141.
- ALONSO, W. (1964): *Location and land use*. Harvard University Press, Cambridge i Massachussets.
- AMAT i de CORTADA, Rafael d', -BARÓ de MALDÀ- (1990): *Calaix de sastre*. Edició a cura de Ramon Boixareu, Curial Edicions Catalanes, Barcelona (dietari escrit entre 1769 i 1816).
- ÀREA METROPOLITANA de BARCELONA (1996): *Dinàmiques metropolitanes a l'Àrea i la Regió de Barcelona. Síntesis*. Mancomunitat de Municipis de l'Àrea Metropolitana de Barcelona, Barcelona.
- ARENÓS, Pau (1998): "El Raval, ¿un nom suburbial?", dins a *El Periódico de Catalunya*, 19 de juliol de 1998. Pàg. 32.
- ARENÓS, Pau (1998b): "La ideologia de les excavadores", dins a *El Periódico de Catalunya*, 1 de desembre de 1998. Pàg. 37.
- ARGEMÍ, Roser (1995): *El Verдум*. Col·lecció els barris d'ADIGSA, nº 39. Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- ARROYO, Francesc (2000): "En Ciutat Vella predomina la mala arquitectura", dins a *El País*, dimarts 4 d'abril de 2000.
- ARTIGUES i VIDAL, Jaume, MAS i PALAHÍ, Francesc, SUÑOL i FERRES, Xavier (1980): *El Raval. Història d'un barri servidor d'una ciutat*, Associació de veïns del Districte Vè, Barcelona.
- ASAMBLEA ANTIESPECULATIVA del RAVAL (1999): *El Derribo*. Número 0.
- ASSAMBLEA d'AFECTADES i AFECTATS pel PERI del RAVAL (1999a): *Estàs content amb el PERI del Raval*. Full informatiu de La Crit, La Coordinadora de Ciutadanes i Ciutadans de Barcelona. Full 0.

- ASSAMBLEA d'AFECTADES i AFECTATS pel PERI del RAVAL (1999b): *Plaça Grans, pisos petits. Plaza grande, pisos pequeños*. Full informatiu de La Crit, La Coordinadora de Ciutadanes i Ciutadans de Barcelona. Full 1.
- ASSAMBLEA d'AFECTADES i AFECTATS pel PERI del RAVAL (1999c): *No et deixis estafar!. Plaça gran, pisos petits*. Full informatiu de La Crit, La Coordinadora de Ciutadanes i Ciutadans de Barcelona. Full 2.
- ASSAMBLEA d'AFECTADES i AFECTATS pel PERI del RAVAL (1999d): *Convocatòria d'Assamblea de Ciutadans/es Afectats/des pel PERI del Raval i altres actuacions urbanístiques*. Full informatiu de La Crit, La Coordinadora de Ciutadanes i Ciutadans de Barcelona. Full 3.
- ASSAMBLEA d'AFECTADES i AFECTATS pel PERI del RAVAL (1999e): *Presentació*. Full informatiu de La Crit, La Coordinadora de Ciutadanes i Ciutadans de Barcelona. Full 4.
- ASSAMBLEA d'AFECTADES i AFECTATS pel PERI del RAVAL (1999f): *Mc. CLOS, l'especulador*. Full informatiu de La Crit, La Coordinadora de Ciutadanes i Ciutadans de Barcelona. Full 5.
- ASSAMBLEA d'AFECTADES i AFECTATS pel PERI del RAVAL (1999g): *Entrevista a una veïna des de la penombra...* . Document fotocopiàt.
- ASSOCIACIÓ PLA ESTRATÈGIC de BARCELONA (1999): *III Pla Estratègic Econòmic i Social de Barcelona (en la perspectiva 1999-2005)*. Barcelona.
- AVUI (2000): "Immigrants. A la recerca de nous horitzons", dins a *Avui*. *Diumenge*. 9 de gener de 2000. Pàgs.4-12.
- B**ADCOCK, B. (1989): "Smith's rent gap hypothesis: an Australian view", dins a *Annals of the Association of American Geographers*, nº 79. Pàgs. 125-145.
- BARATA SALGUEIRO, Teresa (1995): "Nuevos productos inmobiliarios y reestructuración urbana", dins a *Revista de Geografia*, nº 2, volum XXIX. Pàgs. 53-67.
- BARÓ, Ezequiel (1994): "Els serveis: factor de retard o d'estímul de la competitivitat territorial", dins a *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*. La ciutat i la indústria, nº 18. Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 44-51.
- BARÓ, Ezequiel i SOY, Antoni (1993): "Business Service Location Strategies in the Barcelona Metropolitan Region", dins a DANIELS, P., ILLERIS, S., BONAMY, J. i PHILIPPE, J. (eds.): *The Geography of services*. Frank Cass, London. Pàgs. 28-35.
- BASSOLS COMA, Martín (1973): *Génesis y evolución del derecho urbanístico español (1812-1956)*. Editorial Montecorvo, Madrid.
- BATLLE i GALLART, Carme (1989): "Expansió i alternances de la població de Barcelona i el pla a la Baixa Edat Mitjana", dins a AA.DD.: *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985. Volum 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 13-25.

- BAXTER, Jamie i EYLES, John (1997): "Evaluating qualitative research in social geography: establishing "rigour" in interview analysis", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, nº 22, pàgs. 505-525.
- BEAUREGARD, Robert A. (1986): "The chaos and complexity of gentrification", dins a SMITH, Neil i WILLIAMS, Peter (eds.): *Gentrification of the city*. Allen and Unwin, Boston. Pàgs. 35-55.
- BEAUREGARD, Robert A. (1991): "Capital Restructuring and the New Built Environment of Global Cities: New York and Los Angeles", dins a *International Journal of Urban and Regional Research*, nº 1, volum 15. Pàgs. 90-106.
- BEAUREGARD, Robert A. (1993): "The Turbulence of Housing Markets: Investment, Disinvestment and Reinvestment in Philadelphia, 1963-1986", dins a KNOX, Paul (ed.): *The Restless Urban Landscape*. Prentice Hall, New Jersey. Pàgs. 55-82.
- BECK, Peter (1993): "Tractar la ciutat amb l'afecte que es mereix", dins a *Medi Ambient. Tecnologia i Cultura*, nº 5, Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 61-63.
- BEIRO GONZÁLEZ, Emilio, ÍÑIGUEZ RUEDA, Lupicínio, PUJOL TARRES, Joan i VÁZQUEZ SIXTO, Félix (1991): *Estudi de base per a una intervenció positiva en el barri del Raval mitjançant el Pla Integral*. Unitat de Psicologia Social, Departament de Psicologia de la Salut, Universitat Autònoma de Barcelona.
- BELL, Daniel (1970): *The coming of post-industrial society*. Basic Books, New York.
- BELL, Daniel (1973): *The cultural contradictions of capitalism*. Heinemann, London.
- BELLET SANTFELIU, Carme (1995): *Activitat immobiliària i polítiques urbanes dels anys vuitanta a les ciutats mitjanes catalanes. El cas de la ciutat de Lleida*. Tesis de doctorat presentada a la Universitat de Lleida.
- BENACH i ROVIRA, Núria (1994): "El sector terciari", dins a CARRERAS i VERDAGUER, Carles (dir.): *Geografia General dels Països Catalans*. Volum 5: El turisme, el comerç i les finances. Enciclopèdia Catalana, Barcelona. Pàgs. 1-16.
- BENACH i ROVIRA, Núria (1995): "La promoción de nuevas actividades terciarias en la ciudad de Barcelona", dins a *Revista de Geografia*. Volum XXIX, nº 2. Departaments de Geografia de la Universitat de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 7-18.
- BENACH i ROVIRA, Núria (1997): *Ciutat i producció d'imatge: Barcelona 1979-1992*. Tesis doctoral presentada al Departament de Geografia Humana de la Universitat de Barcelona.
- BENACH, Joan-Anton (1991): "L'equipament cultural i l'error profilàctic. Del nou Museu d'Art Contemporani al Born", dins a AJUNTAMENT de BARCELONA: *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "Ciutat Vella: l'hora decisiva", nº 18, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 92-95.

- BENET, Josep i MARTÍ, Casimir (1976): *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el bienni progressista (1854-1856)*. Documents de Cultura Curial, Barcelona. 2 Volums [les cites que corresponen al segon volum es marquen amb una (b)].
- BENÉVOLO, Leonardo (1987): *Historia de la arquitectura moderna*. Editorial Gustavo Gili, Barcelona. [1era. edició de 1974].
- BENEVOLO, Leonardo (1993): *La ciudad europea*. Editorial Crítica, Barcelona.
- BERRY, Bryan J. L. (1980): "Forces reshaping the settlement system", dins a BRYCE, H. (ed.): *Cities and firms*. Lexington Books, Lexington.
- BERRY, Bryan J. L. (1985): "Islands of renewal in seas of decay", dins a PETERSON, P. (ed.): *The new urban reality*. Brookings Institution, Washington DC.
- BETRÁN, José Luis (1996): *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Editorial Milenio, Lleida.
- BOHIGAS, Oriol (1963): *Entre el Pla Cerdà i el barraquisme*. Edicions 62, Barcelona.
- BOHIGAS, Oriol (1985): *La reconstrucció de la ciutat*. Edicions 62, Barcelona.
- BOHIGAS, Oriol (1997): "La reconstrucció de la ciutat", dins a AA.DD.: *La ciutat històrica dins la ciutat. Seminari sobre mètodes i experiències d'intervenció*. Ajuntament de Girona, Universitat de Girona i Fundació "la Caixa", Girona. Pàgs. 159-166.
- BONAL, Raimon i COSTA, Joan (1978): *Sòl urbà i classes socials: materials per a una política municipal*. Publicacions de la Fundació Jaume Bofill, Barcelona.
- BONDI, Liz (1991): "Gender divisions and gentrification: a critique", dins a *Transactions of the Insitute of British Geographers*, nº 16, pàgs. 190-198.
- BONDI, Liz (1991b): "Women, gender relations and the inner city", dins a KEITH, M. i ROGERS, A. (eds.): *Hollow promises. Rethoric and reality in the inner city*. Mansell, London. Pàgs. 110-126.
- BONDI, Liz (1999): "Gender, class and gentrification: enriching the debate", dins a *Environment and planning D. Society and Space*, volum 17, nº 3. Pàgs. 261-282.
- BORDAS, Jordi (1999): "El Raval estrena su gran plaza, un balón de oxígeno para el barrio", dins a *La Vanguardia*, secció Vivir en Barcelona, 15 de febrer de 1999. Pàg. 4.
- BORJA, Jordi (1975): *Movimientos sociales urbanos*. Ediciones SIAP-Planteos, Buenos Aires.
- BORJA, Jordi (1977): *Qué son las asociaciones de vecinos*. Editorial La Gaya Ciencia, Barcelona.
- BOYLE, M. (1992): *The cultural politics of Glasgow, European City of Culture: making sense of the role fo the local state in urban regeneration*. Tesi doctoral presentada a la *University of Edinburgh*.
- BRIDGE, Gary (1994): "Gentrification adn class residence: a reappraisal", dins a *Environment and planning D. Society and Space*, volum 12, nº 1, pàgs. 31-51.

- BRIDGE, Gary (1995): "The space for class? On analysis in the study of gentrification", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, volum 20, nº 2. Pàgs. 236-247.
- BRINDLEY, T., RYDIN, Y. i STOKER, G. (1989): *Remaking planning*. Unwin Hyman, London.
- BROWNILL, Susan (1994): "Selling the inner city: regeneration and place marketing in London's Docklands", dins a GOLD, John R. i WARD, Stephen V. (eds.): *Place promotion. The use of publicity and marketing to sell towns and regions*. John Wiley & Sons, Chichester. Pàgs.133-151.
- BRUNET i CID, Ferran (1996): *Anàlisi econòmica de les actuacions urbanístiques a Ciutat Vella*. PROCIVESA, Barcelona.
- BRUNET i CID, Ferran (1996b): *Anàlisi econòmica de les actuacions urbanístiques a Ciutat Vella*. Extracto del Estudio encargado al Dr. Brunet de la Universitat Autònoma de Barcelona. Document fotocopiado.
- BURGESS, Ernest W. (1925): "The growth of the city: an introduction to a research project", dins a PARK, R., BURGESS, E.W. i MCKENZIE, R.D. (eds.): *The city*. University of Chicago Press, Chicago. Pàgs. 47-62.
- BUSQUETS i GRAU, Joan (1987): "El planejament a Ciutat Vella", dins a *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "La rehabilitació de la Ciutat Vella", nº 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 50-55.
- BUSQUETS i GRAU, Joan (1992): *Barcelona. Evolución urbanística de una capital compacta*. Editorial Mapfre, Madrid.
- C**ABRÉ, Anna (1991): "Algunes reflexions sobre el futur de la població de Barcelona", dins a *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*. La ciutat i la indústria, nº 5. Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 11-21.
- CABRÉ, Anna i MÓDENES, Juan Antonio (1998): "Dinàmiques demogràfiques recents a la Regió Metropolitana de Barcelona" dins a *Revista Econòmica de Catalunya. Dossier la Barcelona metropolitana: economia i planejament*. Pàgs. 66-76.
- CABRÉ, Anna i MUÑOZ, Francesc (1996): "Idelfons Cerdà y la insoportable densidad urbana: algunas consideraciones a partir de la cartografía y análisis de las estadísticas presentadas en la *Teoría General*", dins a AA.DD.: *Cerdà, ciudad y Territorio. Una visión de Futuro*. Fundació Catalana per a la Recerca i Sociedad Editorial Selecta España, Madrid. Pàgs. 37-46.
- CABRÉ, Anna i PUJADAS, Isabel (1989): "La població de Catalunya al segle XX", dins a NADAL, Jordi i SUDRIÀ, Carles (dir.): *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Enciclopèdia Catalana, Barcelona. Pàgs. 11-128.
- CABRERA i MASSANES, Pere (1998): "La transformació urbana de Ciutat Vella: 1988-1998", dins a *Barcelona Societat. Revista d'informació i estudis socials*, nº 9, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 14-30.
- CAMPOS VENUTTI, Giuseppe (1989): *La Terze Generazione dell'urbanística*. Franco Agnelli, Milano.

- CAPEL SÁEZ, Horacio (1975): *Capitalismo y morfología urbana en España*. Asenet, Barcelona.
- CAPEL SÁEZ, Horacio i LINTEAU, Paul-André (1998): *Barcelona-Montréal. Desarrollo urbano comparado*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- CARANDELL, José Maria (1974): “Barrio Chino. Entre el Conde de Asalto y Puerta de Santa Madrona”, a *Guía secreta de Barcelona*. Al-Borak, Madrid-Barcelona. Pàgs. 226-227.
- CARAVACA, Inmaculada i MÉNDEZ, Ricardo (1994): “Industrial revitalization of the Metropolitan Areas in Spain”, dins a *International Journal of Urban and Regional Research*. Volum 18, nº 2, pàgs. 220-233.
- CARCELLER ROQUÉ, Xavier i PÉREZ LAMAS, Carlos (1995): *Legislació urbanística a Catalunya. Curs bàsic*. Edicions de la Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona. [1ª edició de 1993].
- CARRERAS CANDI, Francesc (1914): *Geografia General de Catalunya. La ciutat de Barcelona*. Albert Martín Editor, Barcelona.
- CARRERAS i VERDAGUER, Carles (1974): *Hostafrancs. Un barri de Barcelona*. Selecta, Barcelona.
- CARRERAS i VERDAGUER, Carles (1980): *Sants, anàlisi del procés de producció de l'espai urbà*. Serpa, Barcelona.
- CARRERAS i VERDAGUER, Carles (1993): *Geografia urbana de Barcelona. Espai mediterrani, temps europeu*. Oikos-Tau, Vilassar de Mar.
- CARRERAS i VERDAGUER, Carles (dir.) (1994): *Geografia General dels Països Catalans*. Volum 5: El turisme, el comerç i les finances. Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- CARRERAS i VERDAGUER, Carles (dir.) (1996): *Geografia General dels Països Catalans*. Volum 3: La població. Editorial Enciclopèdia Catalana, Barcelona.
- CARRERAS i VERDAGUER, Carles (1998): *Geografia Humana*. Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.
- CARRERAS i VERDAGUER, Carles (1999): “El comerç del Raval, espai de sociabilitat”, dins a ZULIÁN, C. (dir.): *Escenes del Raval*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 38-65. [Transcripció de la conferència llegida el dia 17 de març de 1998 al Centre de Cultura Contemporània, en el marc de l'exposició Escenes del Raval].
- CARRERAS i VERDAGUER, Carles i LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere (1990): “Las ciudades y el sistema urbano”, dins a BOSQUE MAUREL, Joaquín i VILÀ VALENTÍ, Joan: *Geografia de España*. Vol. III: Geografia Humana. Editorial Planeta, Barcelona. Pàgs. 373-526.
- CARRERAS i VERDAGUER, Carles i MARÍN RAMOS, Mercedes (1973): *Els fabricants d'indianes i de colors d'indianes a Barcelona el 1768*. Treball inèdit de curs de l'assignatura “La indústria tèxtil en Catalunya del s. XVIII”.

- CARRERAS i VERDAGUER, Carles, MARTÍNEZ i RIGOL, Sergi, ROMERO i GIL, Jorge (1999): *Els eixos comercials metropolitans*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- CARTER, Harold (1974): *El estudio de la Geografía urbana*. Instituto de Estudios de Administración Local, Madrid. [1ª edició anglesa de l'any 1972].
- CASAS, Ramón i RUEDA, Salvador (1991): "Millora de la qualitat de vida", dins a AJUNTAMENT de BARCELONA: *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "Ciutat Vella: l'hora decisiva", nº 18, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 72-76.
- CASTELLS, Manuel (1974) [1ª edició francesa del 1972]: *La cuestión urbana*. Siglo XXI, Madrid.
- CASTELLS, Manuel (1983): *The city and the grassroots*. University of California Press, Berkeley [ha estat utilitzada la versió castellana de l'any 1986].
- CASTELLS, Manuel (1991): "El auge de la Ciudad Dual: teoría social y tendencias sociales", dins a *Alfoz*, nº 80. Pàgs. 89-103.
- CAULFIELD, John (1994): *City form and everyday life. Toronto's gentrification and critical social practice*, University of Toronto Press, Toronto.
- CENTRE d'ESTUDIS de PLANIFICACIÓ (1987): *Dimensió Econòmica i Territorial del Barcelonès*. Caixa d'Estalvis de Catalunya, Barcelona. 2 volums.
- CENTRE d'ESTUDIS de PLANIFICACIÓ (1990): *Els serveis a les empreses a la Regió Metropolitana de Barcelona*. Ajuntament de Barcelona, Diputació de Barcelona i Àrea Metropolitana de Barcelona, Barcelona.
- CENTRE de POLÍTICA del SÒL i VALORACIONS (1989): ""Una interpretació de l'estructura socio-professional de Barcelona", dins a *Barcelona Economia. Indicadors Econòmics de Barcelona*. Primer trimestre de 1989, nº 2. Pàgs. 80-84.
- CIARDINI, Francesco i FALINI, Paola (eds.) (1978): *Los centros históricos. Política urbanística y programas de actuación*. Editorial Gustavo Gili, Barcelona.
- CIDOB (1998): *La immigració estrangera a Barcelona. L'observatori Permanent de la Immigració a Barcelona, 1994-1997*. Fundació CIDOB i Ajuntament de Barcelona.
- CIMOP (Comunicación, Imagen & Opinión Pública) (1987): *La vivienda soñada*. Treball inèdit, citat a CORTÉS, L. (1995).
- CIRICI, Alexandre (1971): "El districte V i el Paral·lel", a *Barcelona, pam a pam*. Editorial Teide, Barcelona. Pàg. 308.
- CIVITAS (1999): *Expropiación forzosa y legislación complementaria*. Civitas Ediciones, Madrid.
- CLARAMUNT RODRÍGUEZ, Salvador (1989): "El arrabal de las Ramblas en la Barcelona del siglo XV", dins a SÁEZ, Emilio, SEGURA, Cristina i CANTERA, Margarita (coord.): *La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*. Actas del Coloquio celebrado en La Rábida y Sevilla del 14 al 19 de Septiembre de 1981. Universidad Complutense de Madrid, Madrid. Pàgs. 1407-1429.
- CLARK, Eric (1987): *The rent gap and urban change: case studies in Malmö 1860-1985*. Lund University Press, Lund.

- CLARK, Eric (1988): "The rent gap and transformation of the built environment: case studies in Malmö 1860-1985", dins a *Geografiska Annaler*, nº 70B. Pàgs. 241-254.
- CLARK, Eric (1991): "Rent gaps and value gaps: complementary or contradictory", dins a VAN WEESEP, Jan i MUSTERD, Sako (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netwerken, Utrecht. Pàgs. 17-29.
- CLUSA, Joaquim (1996): "Barcelona: economic development 1970-95", dins a HARRIN, N. & FABRICIUS, I. (eds.): *Cities and structural adjustment*. UCL Presses Limited, London. Pàgs.
- COLENUTT, Bob (1991): "The London Docklands Development Corporation. Has community benefited?", dins a KEITH, M. i ROGERS, A. (eds.): *Hollow promises. Rethoric and reality in the inner city*. Mansell, London. Pàgs. 31-42.
- COLS, Carles (2000): "La rambla del Raval es posa guapa", dins a *El Periódico*, 15 de març del 2000. Pàg. 33.
- CONSELL ECONÒMIC i SOCIAL de BARCELONA (1997): *Memòria socioeconòmica de Barcelona 1996*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- COORDINADORA de les ASSOCIACIONS de VEÏNS de CIUTAT VELLA (1991): "La problemàtica de l'habitatge a Ciutat Vella", dins a PROMOCIÓ CIUTAT VELLA S.A.: *Primeres Jornades Ciutat Vella. Barcelona, 6-10 de novembre de 1989*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 171-174.
- COROMINES, Joan (1987): *Diccionari etimològic i complementari de la Llengua Catalana*. Curial Edicions Catalanes, Barcelona.
- CORTÉS ALCALÁ, Luis (1995): *La cuestión residencial. Bases para una sociología del habitar*. Editorial Fundamentos, Madrid.
- CORTÉS, Francina (1999): "Models de convivència a Catalunya", dins a *El Periódico*, 25 de juliol de 1999. Pàg. 5.
- CRILLEY, D. (1990): "The disorder of John Short's new urban order", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, nº 15, pàgs. 232-238.
- ĆUNILLERA, Josep (1998): Transcripció de la conversa mantinguda el 6 de març de 1998 al Centre de Cultura Contemporània, en el marc de l'exposició Escenes del Raval.
- CYBRIWSKY, Roman A., LEY, David i WESTERN, John (1986): "The political and social construction of revitalized neighborhoods: Society Hill, Philadelphia, and False Creek, Vancouver", dins a SMITH, N. i WILLIAMS, P. (eds.): *Gentrification of the city*. Allen and Unwin, Boston. Pàgs. 92-120.
- D**ANGSCHAT, Jens (1991): "Gentrification in Hamburg", dins a VAN WEESEP, Jan i MUSTERD, Sako (eds.): *Urban Housing for the better-off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netwerken, Utrecht. Pàgs. 63-88.
- DANIELS, P. W. (1985): *Services Industries. A geographical appraisal*. Methuen, London i New York.

- DAVIES, J. T. (1965): "Middle class housing in the central city", dins a *Economic Geography*, nº 41. Pàgs. 238-251.
- DEGEN, Mónica (1999): "Regenerating Public Life? A sensuous comparison of regenerated public space in 'El Raval' (Barcelona) and in 'Castelfield' (Manchester). Document fotocopiats.
- DEPARTAMENT d'ESTADÍSTICA (1996): "La destinació de l'emigració barcelonina. Aproximació a una tipologia de municipis", dins a *Barcelona societat. Revista d'informació i estudis socials*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. ??
- DEPARTAMENT d'ESTADÍSTICA (1998): *Moviment migratori del 1991 al 1996 a la ciutat de Barcelona i els seus districtes*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- DÍAZ PRIETO, Manuel (1997): "Barcelona concentra a las élites", dins a *La Vanguardia. Revista*, dissabte 25 de gener de 1997. Pàgs. 2-3.
- DÍAZ, Carlos M. i GARCÍA, Emili (1987): "Els comptes i les fases de la intervenció a la Ciutat Vella. L'ARI", dins a *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "La rehabilitació de la Ciutat Vella", nº 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 98-103.
- DOMINGO i CLOTA, Miquel, i BONET i CASAS, Maria Rosa (1998): *Barcelona i els moviments socials urbans*. Editorial Mediterrània, Barcelona.
- DORIA, Sergi (1995): *La Guineueta*. Col·lecció els barris d'ADIGSA, nº 6. Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- DURAN i SANPERE, Agustí (1973): *Barcelona i la seva història. La formació d'una gran ciutat*. Editorial Curial, Barcelona.
- E**DEL, M. i SCLAR, E. (1975): "The distribution of real state value changes: metropolitan Boston, 1870-1970", dins a *Journal of Urban Economics*, nº 2. Pàgs. 366-387.
- ELLIS, Richard (1993): *Boletín informativo sobre el Mercado de Oficinas en Barcelona*. Invierno 93/94. Richard Ellis, Barcelona.
- ELLIS, Richard (1995): *Boletín informativo sobre el Mercado de Oficinas en Barcelona*. Segundo Trimestre de 1995. Richard Ellis, Barcelona.
- ENÉRIZ OLAECHEA, Javier (1992): "Expropiaciones y patrimonios públicos de suelo", dins a AA.DD.: *Cambios urbanos y políticas territoriales. Barcelona y Sevilla 92*. Bilbao. Pamplona. Ediciones Universidad de Navarra, Navarra. Pàgs. 147-171.
- ENGELS, B. (1989): "The gentrification of Glebe: the residential restructuring of an inner Sydney suburb, 1960 to 1986". Tesi doctoral presentada a la *University of Sydney*.
- ENGELS, Friedrich [1845/1872] (1974), *El problema de la vivienda y las grandes ciudades*. Gustavo Gili, Barcelona. [Versió original de l'any 1872 per a *El problema de la vivienda* i de l'any 1845 per a *Las grandes ciudades. La situación de la clase obrera en Inglaterra*].
- ENRIQUE ALONSO, Luis (1998): *La mirada cualitativa en sociología. Una aproximación interpretativa*. Editorial Fundamentos, Madrid.

- EQUIPOS de ESTUDIO (1976): *La lucha de barrios en Barcelona*. Ediciones Elías Querejeta, Madrid.
- ESCORSA i CASTELLS, Pere (1992): *Quaderns de competitivitat. N° 12: La recerca i la tecnologia*. Direcció General d'Indústria, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- ESCUÍN PALOP, Catalina (1996): *Legislación básica del suelo*. Biblioteca de Textos Legales, Editorial Tecnos, Madrid [1era. edició de 1994].
- ESPADA, Arcadi (1993): "Excavando entre los hombres", dins a *El País*, 7 de febrer de 1993.
- ESPADA, Arcadi (1999): "Cultura i crim", dins a AJUNTAMENT de BARCELONA: *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "La nova Ciutat Vella, final de trajecte", n° 45, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- ESPADA, Arcadi (2000): *Raval, de l'amor als nens*. Anagrama/Empúries, Barcelona.
- EYLES, John (1998): "Los métodos cualitativos en la geografía humana: bases teóricas y filosóficas y aplicaciones prácticas", dins a GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (coord.): *Métodos y técnicas cualitativas en geografía social*. Oikos-Tau, Vilassar de Mar. Pàgs. 33-44.
- EZQUIAGA DOMÍNGUEZ, José Maria (1992): "Razón y utopía del proyecto urbano", dins a AA.DD.: *Cambios urbanos y políticas territoriales. Barcelona y Sevilla 92*. Bilbao. Pamplona. Ediciones Universidad de Navarra, Navarra. Pàgs. 33-58.
- F**ABRÉ, Jaume i HUERTAS CLAVERIA, Josep Maria (1976): *Tots els barris de Barcelona*, edicions 62, Barcelona.
- FAYOS, Ricard (1987): "La degradació de la Ciutat Vella", dins a *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "La rehabilitació de la Ciutat Vella", n° 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 67-70.
- FEBRÉS, Xavier (1991): *Diàlegs a Barcelona. Joan Clos / Patrícia Gabancho*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- FERNÁNDEZ, Jordi (1999): "Pla Central: l'oasi és obert", dins a *Nova Ciutat Vella*, n° 5, març de 1999.
- FERRAS, Robert (1977): *Barcelone. Croissance d'une métropole*. Éditions Anthropos, Paris.
- FERRER i AIXALÀ, Amador (1996): *Els polígons de Barcelona. L'habitatge massiu i la formació de l'àrea metropolitana*. Edicions de la Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona. [una 1ª edició es va publicar el 1974: *Los polígonos de la Comarca de Barcelona*, Monografías ETSAB, Barcelona].
- FIGUEROLA, Laureà (1849): *Estadística de Barcelona en 1849*. [Reeditat per Insituto de Estudios Fiscales, Madrid, el 1968].
- FIREY, Walter (1945): "Sentiment and symbolism as ecological variables", dins a *American Sociological Review*, n° 10, pàgs. 140-148.

- FOMENTO de la PRODUCCIÓN (1998): Base de dades digital que conté les empreses que facturen més de 200 milions de pessetes anuals de la província de Barcelona per a l'any 1997.
- FONT MOSELLA, Joaquim (1852), *Consideración sobre los inconvenientes que irrogan á la salud de los jornaleros y á la pública de Barcelona las industrias, en especial las de vapor y sobre las ventajas de trasladarlas a la llanura de Casa Túniz*. Biblioteca Fomento del Trabajo Nacional, Barcelona.
- FONTNOVA, Rosario (1998): "El Raval rematarà la reforma l'any 2000", dins a *El Periódico de Catalunya*, 8 de març de 1998. Pàg. 42.
- FONTNOVA, Rosario (1999): "Suspens en urbanisme" [extracte de l'article publicat a *El Periódico de Catalunya*], dins a ASAMBLEA ANTIESPECULATIVA del RAVAL: *El Derribo*. Número 0. Pàg. 7.
- FUNDACIÓ BOSCH i GIMPERA (1998): *Memòria 1997 Fundació Bosch i Gimpera*. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- G**ABANCHO, Patricia (1991): *El sol hi era alegre. La reforma urbanística i social de Ciutat Vella*. Promoció Ciutat Vella S.A., Barcelona.
- GABINET TÈCNIC de PROGRAMACIÓ (1996): *Taxa d'atur registrat a la ciutat de Barcelona*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Dossier fotocopiats.
- GALE, D. E. (1984): *Gentrification, condominium conversion and revitalization*. Lexington Books, Lexington.
- GALERA, Montserrat, ROCA, Francesc i TARRAGÓ, Salvador (1982): *Atlas de Barcelona*, Publicacions de Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, Barcelona. 2ª edició.
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (1998): "Métodos y técnicas cualitativas de investigación en geografía social", dins a GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (coord.): *Métodos y técnicas cualitativas en geografía social*. Oikos-Tau, Vilassar de Mar. Pàgs. 13-26.
- GARCÍA BALLESTEROS, Aurora (coord.) (1998): *Métodos y técnicas cualitativas en geografía social*. Oikos-Tau, Vilassar de Mar
- GARCÍA COLL, Arlinda (1996): "Les migracions internes recents", dins a CARRERAS i VERDAGUER, Carles (dir.): *Geografia General dels Països Catalans*. Enciclopèdia Catalana, volum 3, Barcelona. Pàgs. 177-186.
- GARCIA i ESPUCHE, Albert, i GUÀRDIA i BASSOLS, Manuel (1986): *Espai i societat a la Barcelona pre-industrial*. Edicions de la Magrana i Institut Municipal d'Història, Barcelona.
- GARCÍA, Soledad (1998): "The example of Barcelona's inner city area Ciutat Vella", dins a AA.DD.: *The Hague: Upgrading the Route between Hollandsche Spoor Station and the Agora wit Spinplein/Nieuwe Kerk/Bezemplein*. The Hague City Council, The Hague. Pàgs. ii-xiii.
- GATEPAC (1934): *AC. Documentos de Actividad Contemporánea*. Any IV, primer trimestre. Barcelona.
- GATEPAC (1937): *AC. Documentos de Actividad Contemporánea*, nº 25, Barcelona.

- GAVIRA, Carmen (1995): "De la imagen social de la ciudad al símbolo del marketing urbano", dins a *La intervención urbanística en los centros históricos. Vivir en las ciudades históricas*. Seminari organitzat per la Universitat de Salamanca, 8-10 de novembre de 1995. Document fotocopiats.
- GENERALITAT de CATALUNYA (1996): *El mercat de lloguers a la ciutat de Barcelona, 1984-1995*. Direcció General d'Arquitectura i Habitatge, Direcció General del Catastro i Cambra de la Propietat Urbana de Barcelona, Barcelona.
- GENET, Jean (1993, original de 1949), *Diari del lladre*. Edicions 62, Barcelona.
- GERSHUNY, J. I. i MILES, L. (1988): *La nueva economía de servicios. La transformación del empleo en las sociedades industriales*. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid.
- GIL FUENTES, Pilar (1999): "Can Buixeres", dins a *El Periódico de Catalunya*. Secció de Cartes dels lector. Diument, 1 d'Agost de 1999.
- GINER, Salvador (1998) (dir.): *La societat Catalana*. Insitut d'Estadística de Catalunya, Barcelona.
- GIRÁLDEZ PIDAL, Elena (1991) (dir.): *Inversió estrangera i balança tecnològica a Catalunya*. Consorci de la Zona Franca i Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- GLASS, Ruth (1964): *London: Aspects of change*. Centre for Urban Studies and MacGibbon and Kee, London.
- GOLD, John R. i WARD, Stephen V. (eds.) (1994): *Place promotion. The use of publicity and marketing to sell towns and regions*. John Wiley & Sons, Chichester
- GOMÀ CARMONA, Ricard (1997): "Degradació, crisi urbana i regeneració a Ciutat Vella de Barcelona: una anàlisi políticospacial", dins a *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, nº 30, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra. Pàgs. 65-92.
- GOMÀ CARMONA, Ricard (1997b): "Degradació, crisi urbana i política de regeneració a Ciutat Vella de Barcelona, 1976-1993", dins a ROCA i ALBERT, Joan (ed.): *El municipi de Barcelona: els combats pel govern de la ciutat*. Institut Municipal d'Història de Barcelona i Editorial Proa, Barcelona. Pàgs. 285-307.
- GÓMEZ ORDÓÑEZ, J. L. i SOLÁ-MORALES, M. (1977): "Crecimiento urbano como inversión en capital fijo. El caso de Barcelona", dins a *Ciudad y Territorio*, nº 2/77. Pàgs. 53-62.
- GÓMEZ, Pep (1999): "Desigualtats socials a la ciutat de Barcelona, 1996", dins a *Barcelona societat. Revista d'informació i estudis socials*, nº 10, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- GONZÁLEZ ORDOVÁS, Maria José (1998): "La separación espacial de los ámbitos de la actividad humana en la metrópoli", dins a AA.DD.: *El malestar urbano en la gran ciudad*. Talasa Ediciones, Madrid. Pàgs. 7-32.
- GRAELL, Guillem (1911), *Historia del Fomento de Trabajo Nacional*. Imprenta Viuda Luis Tasso, Barcelona.

- GRAS i CASANOVES, Maria Mercé (1997): "El territori de Barcelona a la fi de l'antic règim", dins a ROCA i ALBERT, Joan (coord.): *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*. Institut Municipal d'Història de Barcelona i Editorial Proa, Barcelona. Pàgs. 179-188.
- GRAU, Ramon (1973): "La manufactura algodонера y la Ciudad", dins a *CAU. Construcción, Arquitectura, Urbanismo*, nº 19, maig-juny. Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Cataluña, Barcelona. Pàgs. 76-79.
- GRAU, Ramon (1989): "El planeamiento urbano como ciencia social", dins a AA.DD.: *Història urbana i intervenció en el centre històric*. IIIa. Setmana d'Estudis Urbans a Lleida, 6-10 d'octubre de 1986. Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 111-133.
- GRAU, Ramon (1997): "Barcelona i l'espai català. Un apunt sobre les grans línies del pensament territorial a Catalunya", dins a Roca i Albert, Joan (coord.), *La formació del cinturó industrial de Barcelona*. Institut de Cultura de Barcelona i Edicions Proa S.A., Barcelona. Pàgs. 3-10.
- GUANSÉ, Domènec (1986): "L'obra en prosa de Josep M. de Sagarra", pròleg a SAGARRA i de CASTELLARNAU, Josep Maria de: *Obres completes*. Editorial Selecta-Catalonia, Barcelona. [1era. edició de 1967]. Pàgs. XIII-XXXI.
- GUÀRDIA, Manuel, MONCLÚS, Francisco Javier i OYÓN, José Luis (1994): *Atlas histórico de las ciudades europeas*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona i Salvat Editores, Barcelona.
- GUINJOAN, Modest i HERNÁNDEZ, Joan-Miquel (1989): "Reindustrialització del cinturó industrial de Barcelona (1985-1988)", dins a *Notes d'Economia*, nº 34. Pàgs. 53-67.
- GUISANDE, Cristina i OLIVARES, Dolors (1998): "Canvis demogràfics i transformació de les estructures", dins a GINER, Salvador (dir.): *La societat Catalana*. Institut d'Estadística de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 147-168.
- H**AMNETT, Chris (1973): "Improvement grants as an indicator of gentrification in Inner London", dins a *Area*, nº 5. Pàgs. 252-261.
- HAMNETT, Chris (1983): "Housing change and social change", dins a DAVIES, R.L. & CHAMPION, A.G.: *The future for the city centre*. Institute of British Geographers, Special Publication, nº 14, Academic Press, London. Pàgs. 145-163.
- HAMNETT, Chris (1984): "Gentrification and residential loc-ation theory: a review and assessment", dins a HERBERT, D. T. I JOHNSTON, R. J. (eds.): *Geography and the Urban Environment: Progress in Research and Applications*, volum VI. Wiley, New York.
- HAMNETT, Chris (1991a): "The blind men and the elephant: the explanation of gentrification", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, nº 16. Pàgs. 173-189.

- HAMNETT, Chirs (1991b): "The blind men and the elephant: the explanation of gentrification", dins a VAN WEESEP, Jan i MUSTERD, Sako (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netweken, Utrecht. Pàgs. 30-51.
- HAMNETT, Chris (1992): "Gentrifiers or lemmings? A response to Neil Smith", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, nº 16. Pàgs. 116-119.
- HAMNETT, Chris (1994): "Social Polarisation in Global Cities: Theory and Evidence", dins a *Urban Studies*, nº 3, volum 31. Pàgs. 401-424.
- HAMNETT, Chris i RANDOLPH, Bill (1984): "The role of landlord disinvestment in housing market transformation: an analysis of the flat break-up market in central London", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, nº 9. Pàgs. 259-279.
- HAMNETT, Chris i RANDOLPH, Bill (1986): "Tenorial transformation and the flat break-up market in London: the British condo experience", dins a SMITH, N. i WILLIAMS, P. (eds.): *Gentrification of the city*. Allen & Unwin, Boston. Pàgs. 121-152.
- HARVARD UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF DESIGN (1990): *The urban public spaces of Barcelona, 1981-1987*. Harvard University, Cambridge.
- HARVEY, David (1978): "The urban process under capitalism: A framework for analysis", dins a *International Journal of Urban and Regional Research*, nº 2. Pàgs. 101-131.
- HARVEY, David (1982): *The limits to capital*. Basil & Blackwell, Oxford.
- HARVEY, David (1985): *The urbanization of capital*. Basil & Blackwell, Oxford.
- HARVEY, David (1989): *The condition of postmodernity*. Blackwell, Oxford.
- HEGEDÜS, József i TOSICS, Iván (1991): "Gentrification in the Eastern Europe: The case of Budapest", dins a VAN WEESEP, Jan i MUSTERD, Sako (eds.) (1991): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netweken, Utrecht. Pàgs. 124-136.
- HEILBRUN, J. (1974): *Urban economics and public policy*. St. Martin's Press, New York.
- HOYT, Homer (1939): *The structure and growth of residential neighbourhoods in American Cities*. Federal Housing Administration, Washington DC.
- HUERTAS CLAVERIA, Josep Maria (1995): "El Raval, un nom resucitat", a *50 vegades Barcelona. Guia de visita de la ciutat*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàg. 67.
- HUERTAS CLAVERIA, Josep Maria (1999): "La política en un barri apolític", dins a ZULIÁN, C. (dir.): *Escenes del Raval*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 20-37. [Transcripció de la conferència llegida el dia 14 de maig de 1998 al Centre de Cultura Contemporània, en el marc de l'exposició Escenes del Raval].
- HUERTAS, Josep Maria i ANDREU, Marc (1996): *Barcelona en lluita (El moviment urbà 1965-1996)*. Federació d'Associacions de Veïns de Barcelona, Barcelona.

- IBAÑEZ, Mª Eugenia (1998): "El Raval estrenarà la gran rambla central al desembre", dins a *El Periódico de Catalunya*, 1 de juliol del 1998. Pàg. 33.
- IGP -INSTITUTO de GESTIÓN de PROYECTOS- (1995): *Anàlisi dels operadors econòmics urbans i l'oferta de sostre per a ús terciari*. Barcelona. Policopiat.
- INSTITUT d'ESTADÍSTICA de CATALUNYA (1991): *Cens d'habitatges*. Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- INSTITUT d'ESTADÍSTICA de CATALUNYA (1999): *Base de dades de municipis i comarques*. Pàgina web de l'Institut d'Estadística de Catalunya (<http://www.idescat.es>).
- JACKSON, B. (1984): *Social worlds in Transition: Neighbourhood Change in Grandview-Woodland*. Tesi presentada al Departament de Geografia de la British Columbia University.
- JACKSON, P. (1985): "Neighbourhood change in New York: the loft conversion process", dins a *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, n° 73. Pàgs. 202-215.
- JACKSON, Peter i SMITH, Susan J. (1984): *Exploring social geography*. George Allen & Unwin, London.
- JAGER, Michael (1986): "Class definition and the esthetics of gentrification: Victòriana in Melbourne", dins a SMITH, N. i WILLIAMS, P. (eds.): *Gentrification of the city*. Allen and Unwin, Boston. Pàgs.78-91.
- JAMES, F. (1977): "Private reinvestment in older housing and older neighborhoods: recent trends and forces", dins a *Committee on Banking, Housing and Urban Affairs*, Senat dels Estats Units, Washington DC.
- JAUHIAINEN, Jussi (1992): "Culture as a tool for urban regeneration. The case of upgrading the 'Barrio El Raval' of Barcelona, Spain", dins a *Built Environment*, volum 18, n^o2. Pàgs. 90-99.
- JENKS, C. (1984): *The language of post-modern architecture*. Studio Vista, London.
- KATZ, Cindy (1991): "Sow what you know: the struggle for social reproduction in rural Sudan", dins a *Annals of the Association of American Geographers*, volum 81, n° 3, pàgs. 488-514.
- KEITH, Michael i ROGERS, Alisdair (eds.): *Hollow promises. Rethoric and reality in the inner city*. Mansell, London.
- KENDING, H. (1979): *New life for the old suburbs: post-war land use and housing in the Australian inner city*. George Allen & Unwin, Sydney.
- KNOX, Paul L. (1982): *Urban social geography: an introduction*. Longman, London.
- KNOX, Paul L. (ed.) (1993): *The restless urban landscape*. Prentice Hall, New Jersey.

- LA VANGUARDIA (1999): "El Raval como ejemplo", dins a *La Vanguardia*, 2 de febrer de 1999.
- LARRIBA, Alberto (1999): "Falten oficinas a Barcelona", dins a *El Periódico*. Dimecres 20 d'octubre de 1999. Pàgs. 69-74.
- LASKA, S. i SPAIN, D. (eds.) (1980): *Back to the city: Issues in Neighborhood Renovation*. Pergamon Press, Elmsford.
- LEES, Loretta (1994): "Rethinking gentrification: beyond the positions of economics or culture", dins a *Progress in Human Geography*, nº 2, volum 18. Pàgs. 137-150.
- LEES, Loretta (1994b): "Gentrification in London and New York: an Atlantic gap?", dins a *Housing studies*, volum 9, nº 2. Pàgs. 199-217.
- LEES, Loretta (1999): "The weaving of gentrification discourse and the boundaries of the gentrification community", dins a *Environment and planning D: Society and Space*. Volum 17, nº 2. Pàgs. 127-132.
- LEES, Loretta i BONDI, Liz (1995): "De/gentrification and economic recession: the case of New York city", dins a *Urban Geography*, nº 16. Pàgs. 234-253.
- LEY, David (1980): "Liberal Ideology and the Postindustrial City", dins a *Annals of the Association of American Geographers*, nº 70. Pàgs. 238-258.
- LEY, David (1981): "Inner city revitalization in Canada: Vancouver case study", dins a *Canadian Geographer*, nº 25. Pàgs. 128-148.
- LEY, David (1982): "Of tribes and idols: a reply to Greenberg and Walker", dins a *Antipode*, nº 14. Pàgs. 34-43.
- LEY, David (1983): *A Social Geography of the City*. Harper & Row, New York.
- LEY, David (1986): "Alternative explanations for inner-city gentrification", dins a *Annals of the Association of American Geographers*, nº 76. Pàgs. 521-535.
- LEY, David (1996): *The new middle class and the remaking of the central city*. Oxford University Press, Oxford.
- LIPTON, S. G. (1977): "Evidence of central city revival", dins a *Journal of the American Institute of Planners*, nº 43. Pàgs. 136-147.
- LIZARRAGA, Miguel G. (1998): *Echo Park. Gentrification and revitalization*. (<http://www.oxy.edu/~lizarrag/paper.html>).
- LLAMAZARES, Julio (1999): "Milagro en Berlín", dins a *El País*, 31 d'octubre de 1999.
- LOIS GONZÁLEZ, Rubén Camilo (1995): "Estructuras familiares y acceso a la vivienda urbana en España", document fotocopiado.
- LÓPEZ i GUALLAR, Marina (1973): "Vivienda y segregación social en Barcelona", dins a *CAU. Construcción, Arquitectura, Urbanismo*, nº 19, maig-juny. Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Cataluña, Barcelona. Pàgs. 72-75.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere (1986): *El centro histórico: un lugar para el conflicto. Estrategias del capital para la expulsión del proletariado del centro de Barcelona. El caso de Santa Caterina y El Portal Nou*. Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona.

- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere (1989): "Una escena urbana en Barcelona. La població del Portal Nou, entre la expulsión y la permanencia", dins a AA.DD.: *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985. 2 volums, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 219-232.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere (1991): "1992, objectiu de tots?. Ciutat-empresa i dualitat social a la Barcelona Olímpica", dins a *Revista Catalana de Geografia*, nº15, vol. VI Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 91-99.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere (1993): *Un verano con mil julios y otras estaciones. Barcelona: de la Reforma Interior a la Revolución de Julio de 1909*. Siglo XXI de España Editores, Madrid.
- LÓPEZ SÁNCHEZ, Pere (1999): "Centros históricos. Más allá del gueto y del museo (algunas cosas sobre el querer vivir en las ciudades viejas)", dins a AA.DD.: *Homenaje al Profesor José Estébanez Álvarez*, volum II. Lecturas Geográficas, Editorial Complutense, Madrid. Pàgs. 1167-1178.
- LUCCHETTI, Antoni (1994): "La indústria, els serveis i el planejament urbanístic a la Regió Metropolitana de Barcelona", dins a *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona*. La ciutat i la indústria, nº 18. Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 10-12.
- LUDEVID, Manuel (1989): "Barcelona en el mercat europeu. Punts forts i punts febles de l'Àrea Econòmica de Barcelona", dins a *Revista Econòmica de Catalunya*, nº 10. Pàgs. 91-97.
- M**ADUEÑO, Eugenio (1999): "Certificado de defunción", dins a *La Vanguardia*, secció Vivir en Barcelona, 14 de febrer de 1999.
- MAGRINYÀ, Francesc (1996): "La teoria de la viabilidad urbana de Cerdà de 1861: un tratado sobre la reforma interior de las ciudades", dins a AA.DD.: *Cerdà, ciudad y Territorio. Una visión de Futuro*. Fundació Catalana per a la Recerca i Sociedad Editorial Selecta España, Madrid. Pàgs. -293
- MANUSCRITOS de la JUNTA de COMERCIO de BARCELONA, Legajo LIII, nº40.
- MARCUSE, Peter (1989): "Dual city: a muddy metaphor for a quartered city", dins a *International Journal of Urban and Regional Research*, nº 13. Pàgs. 697-708.
- MARTINELLI, Flavia (1988): "Une approche théorique de la demande de services aux producteurs", dins a MOULAERT, F.: *La production des services et sa géographie*. Université de Lille, Lilla. Pàgs. 45-66.
- MARTORELL PORTAS, V., FLORENSA FERRER, A. i MARTORELL OTZET, A. (1970): *Historia del urbanismo en Barcelona. Del Plan Cerdà al Área Metropolitana*. Editorial Labor, Barcelona.
- MAZA, Gaspar (2000): *Producción, reproducción y cambios en la marginación urbana. La juventud del barrio del Raval en Barcelona, 1986-1998*. Tesi presentada al Departament d'Antropologia de la Universitat Rovira i Virgili.
- MCDONALD, J. F. i BROWMAN, H. W. (1979): "Land value functions: a reevaluation", dins a *Journal of Urban Economics*, nº 6. Pàgs. 25-41.

- MCDONOGH, Gary W. (1986?): *El "Barri Chino": Un estudi de la geografia comparativa de la imaginació*. Policopiat.
- MCDONOGH, Gary W. (1990?): *Bars, gender and virtue: myth and practice in Barcelona's Barrio Chino*. Policopiat.
- MCKENZIE, R. D. (1926): "El ámbito de la ecología humana", dins a THEODORSON, G.A. (1974): *Estudios de ecología humana*. Editorial Labor, Barcelona. Pàgs. 57-68.
- MÉNDEZ GUTIERREZ del VALLE, Ricardo (1997): *Efectos territoriales del proceso de terciarización en España*. Fotocopiat.
- MENDOZA, Eduardo (1986): *La ciudad de los prodigios*. Editorial Seix Barral, Barcelona.
- MILLS, Caroline (1993): "Myths and meanings fo gentrification", dins a JAMES, Duncan i LEY, David (eds.): *Place, culture, representation*. Routledge, London i New York. Pàgs. 149-170.
- MÓDENES CABRERIZO, Juan Antonio (1997): "Diferències en la mobilitat residencial a la Regió Metropolitana de Barcelona", dins a ROCA i ALBERT, Joan (coord.): *Expansió urbana i planejament a Barcelona*. Editorial Proa i Institut Municipal d'Història de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 331-343.
- MOIX, Llàtzer (1994): *La ciudad de los arquitectos*. Editorial Anagrama, Barcelona.
- MOIX, Terenci (1991): *El peso de la paja. Memorias. El cine de los sábados*. Plaza & Janés Editoriales, Barcelona.
- MOIX, Terenci (1993): *El peso de la paja/2. Memorias. El beso de Peter Pan*. Plaza & Janés Editores, Barcelona.
- MOLLENKOPF, J. i CASTELLS, M. (eds.) (1991): *Dual city: restructuring New York*. Russell Sage Foundation, London.
- MORELL MESTRE, Joan (1997): "La indústria farmacèutica de Barcelona. Arrelament local del sector: orígens i evolució", dins a ROCA i ALBERT, Joan (coord.): *La formació del cinturó industrial de Barcelona*. Editorial Proa i Institut Municipal d'Història de Barcelona. Pàgs. 259-263.
- MORENO, Eduard i VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel (1991): *Barcelona, cap a on vas?. Diàlegs per a una altra Barcelona*. Llibres de l'Índex, Badalona.
- MORERAS, Jordi (1998): "Ciutat Vella, passat i present migratori", dins a *Barcelona Societat. Revista d'Informació i Estudis Socials*, número 9, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 84-90.
- MORETA, Marcelino (1971): *Historias de Barcelona*. Ediciones Literarias y Científicas, Barcelona.
- MUNT, Ian (1987): "Economic restructuring, culture, and gentrification: a case study in Battersea, London", dins a *Environment and Planning A*, volum 19. Pàgs. 1175-1197.
- MUÑOZ, Fermín (1992): "La nueva ley del suelo: valoraciones", dins a AA.DD.: *Cambios urbanos y políticas territoriales. Barcelona y Sevilla 92. Bilbao. Pamplona*. Ediciones Universidad de Navarra, Navarra. Pàgs. 131-146.

- MURIE, Alan (1991): "Tenure conversion and social change: new elements in British cities", dins a VAN WEESEP, Jan & MUSTERD, Sako (eds.): *Urban Housing for the better-off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netweken, Utrecht. Pàgs. 137-148.
- MUSTERD, Sako i VAN DER VEN, Jacques (1991): "Gentrification and residential revitalization in Amsterdam", dins a VAN WEESEP, Jan i MUSTERD, Sako (eds.): *Urban Housing for the better-off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netweken, Utrecht. Pàgs. 89-97.
- MUSTERD, Sako i VAN WEESEP, Jan (1991): "European gentrification or gentrification in Europe", dins a VAN WEESEP, Jan i MUSTERD, Sako (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netweken, Utrecht. Pàgs. 11-16.
- NEL·LO, Oriol (1997) (dir.): "Las grandes ciudades españolas: dinámicas urbanas e incidencia de las políticas estatales", dins a *Papers*, nº 27. Pàgs. 9-70.
- NEL·LO, Oriol (1998): "El canvi social a la regió metropolitana de Barcelona: deu preguntes", dins a *Revista Econòmica de Catalunya. Dossier la Barcelona metropolitana: economia i planejament*. Pàgs. 63-72.
- NEL·LO, Oriol (1998b): "Les dinàmiques metropolitanes: la difusió de la ciutat sobre el territori", dins a GINER, Salvador (dir.): *La societat Catalana*. Institut d'Estadística de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 307-329.
- OLIVA, Montse (1995): *La Pau*. Col·lecció els barris d'ADIGSA, nº 53. Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- OLIVÉ, Mª José (1974): "Crecimiento urbano y conflictividad en la aglomeración barcelonesa. El caso de Santa Coloma de Gramanet", dins a *Revista de Geografia*, volum VIII. Pàgs. 99-127.
- OLIVES PUIG, Josep (1969): "Deterioración urbana e inmigración en un barrio del casco antiguo de Barcelona: Sant Cugat del Rec", dins a *Revista de Geografia*, volum III, nº 1-2. Departament de Geografia de la Universitat de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 40-72.
- ORCV [Oficina de Rehabilitació de Ciutat Vella] (1997): *Memòria 1996*. Oficina de Rehabilitació de Ciutat Vella, Barcelona.
- ORCV [Oficina de Rehabilitació de Ciutat Vella] (1998): *Memòria 1997*. Oficina de Rehabilitació de Ciutat Vella, Barcelona.
- OROVIO, Nacho de (1999): "El Raval al alza. Inmobiliarias privadas promueven la construcción de 276 pisos en el viejo barrio", dins a *La Vanguardia. Vivir en Barcelona*. Pàgs. 1; 3.
- PACIONE, Michael (ed.) (1987): *Social geography: progress and prospect*. Croom Helm, London.
- PARELLADA, M. (1990): *Estructura Econòmica de Catalunya*. Editorial Espasa-Calpe, Madrid.

- PARK, R., BURGESS, E.W. i MCKENZIE, R.D. (eds.) (1925): *The city*. University of Chicago Press, Chicago.
- PASCUAL, Àngels i CARDELÚS, Jordi (1991): *Migració i història personal: investigació sobre la mobilitat des de la perspectiva del retorn*. Publicacions d'Antropologia Cultural, nº 6, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- PÉREZ SERRANO, Gloria (1994): *Investigación cualitativa. Retos e interrogantes. I Métodos. II. Técnicas y análisis de datos*. Editorial La Muralla, Madrid.
- PETITBÓ, Amadeu i BOSCH, Julia (1990): "El sector industrial", dins a Parellada, M.: *Estructura Económica de Catalunya*. Editorial Espasa-Calpe, Madrid. Pàgs. 225-249.
- PICCINATO, Giorgio (1978): "El problema del centro histórico", dins a CIARDINI, Francesco i FALINI, Paola: *Los centros históricos. Política urbanística y programas de actuación*. Editorial Gustavo Gili, Barcelona. Pàgs. 14-31.
- PIRENNE, Henri (1971): *Las ciudades en la Edad Media*. Alianza Editorial, Madrid.
- POMÉS, Leopoldo (1997): *La Ciutat Vella de Barcelona, un desvetllament*. Promoció Ciutat Vella S.A., Barcelona. [Video].
- PÖPPINGHAUS, Hubertus (1998): Intervenció dins del debat "Escenas de la Arquitectura", debat mantingut el dia 10 de març de 1998 al Centre de Cultura Contemporània, en el marc de l'exposició Escenes del Raval.
- PREYCO (1998): *Illa de Sant Pau. Complex residencial*. Dossier de promoció fotocopiats.
- PROMOCIÓ CIUTAT VELLA S.A. (1997): *Ciutat Vella 1976-1998*. Fotocòpies d'articles publicats a la premsa. Informe intern no publicat.
- PROMOCIÓ CIUTAT VELLA S.A. (1991): *Primeres Jornades Ciutat Vella. Barcelona, 6-10 de novembre de 1989*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona.
- PROMOCIÓ CIUTAT VELLA S.A. (1993): *Segones Jornades de Ciutat Vella. Barcelona, 2-4 de desembre de 1991*. Promoció de Ciutat Vella S.A., Barcelona.
- PROMOCIÓ CIUTAT VELLA S.A. (1993b): *La recuperació d'una zona degradada: el model de Ciutat Vella a Barcelona*. Jornades celebrades a Barcelona, 19-21 d'abril de 1993. Promoció de Ciutat Vella S.A., Barcelona.
- PUJADES i RÚBIÉS, Isabel (1989): "L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana", dins a AA.DD.: *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985. Volum 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 193-204.
- R**EDFERN, P. (1997): "A new look at gentrification: 1. Gentrification and domestic technologies", dins a *Environment and Planning A*, volum 29. Pàgs. 1275-1296.

- REDFERN, P. (1997b): "A new look at gentrification: 2. A model of gentrification", dins a *Environment and Planning A*, volum 29. Pàgs. 1335-1354.
- RICART, Marta (1999): "Ayudas por 1.500 millones para la rehabilitación en Ciutat Vella", dins a *La Vanguardia*, 24 de març de 1999.
- ROCA CLADERA, Josep, DUATIS PUIGDOLLERS, Jordi i GARCIA ALMIRALL, Maria Pilar (1988): *El mercat immobiliari de Barcelona*. Col·lecció La Ciutat. Ajuntament de Barcelona i Centre de Política de Sòl i Valoracions. Barcelona.
- ROCA i ALBERT, Joan (coord.) (1997): *L'articulació social de la Barcelona contemporània*. Insitut de Cultura de Barcelona i Edicions Proa. Barcelona.
- ROCA i ALBERT, Joan (coord.) (1997b): *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*. Institut Municipal d'Història de Barcelona i Editorial Proa, Barcelona.
- RODRÍGUEZ OSUNA, Jacinto (1992): "La muestra: teoría y aplicación", dins a García Ferrando, Manuel, Ibáñez, Jesús i Alvira, Francisco (ed.): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*. Alianza Editorial, Madrid. Pàgs. 287-320. [1ª edició de 1986].
- ROMANÍ, Daniel (1998): "El cor de la ciutat, un gran focus cultural", dins a AJUNTAMENT de BARCELONA: *Barcelona Societat. Revista d'informació i estudis socials*, nº 9, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 91-93.
- ROSE, Damaris (1984): "Rethinking gentrification: beyond the uneven development of marxist urban theory", dins a *Society and Space*, volum 2. Pàgs. 47-74.
- ROSE, Damaris (1989): "A feminist perspective of employment restructuring and gentrification: the case of Montréal", dins a WOLCH, J. i DEAR, M. (eds.): *The Power of Geography*. Unwin Hyman, Boston. Pàgs. 118-138.
- RUEDA PALENZUELA, Salvador (1993): "La renovació urbana de Ciutat Vella", dins a *Medi Ambient. Tecnologia i Cultura*, nº 5, Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 63-67.
- RUEDA PALENZUELA, Salvador (1993b): "L'ecologia urbana i la planificació de la ciutat", dins a *Medi Ambient. Tecnologia i Cultura*, nº 5, Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 6-17.
- RUEDA PALENZUELA, Salvador (1995): *Ecologia urbana*. Beta Editorial, Barcelona.
- S.d. (1999): "Mezquindad urbana", dins a *El Derribo*, nº 0, Asamblea Antiespeculativa del Raval. Pàg. 8
- SÁEZ, Emilio, SEGURA, Cristina i CANTERA, Margarita (coord.): *La ciudad hispánica durante los siglos XIII al XVI*. Actas del Coloquio celebrado en La Rábida y Sevilla del 14 al 19 de Septiembre de 1981. Universidad Complutense de Madrid, Madrid.

- SAGARRA i de CASTELLARNAU, Josep Maria de (1986): *Obres completes*. Editorial Selecta-Catalonia, Barcelona. [1era. edició de 1967. L'original de *Vida Privada* és de 1932, l'original de *Memòries* és de 1954].
- SAGARRA i TRIAS, Ferran (1996): *Barcelona, ciutat de transició (1848-1868): el projecte urbà a través dels treballs de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- SAGARRA i TRIAS, Ferran (1999): "El Raval, un creixement a estrabades", dins a ZULIÁN, C. (dir.): *Escenes del Raval*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 66-87. [Transcripció de la conferència llegida el dia 3 de març de 1998 al Centre de Cultura Contemporània, en el marc de l'exposició *Escenes del Raval*].
- SALGUEIRO, Teresa (1995): "Nuevos productos inmobiliarios y reestructuración urbana", dins a *Revista de Geografia*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, vol. XXIX, nº 2, juliol-setembre, Barcelona. Pàgs. 53-67.
- SALVADOR, Narcisa (1996): "La Barcelona industrial". Ponència presentada al Congrés Internacional *Ciudad y Empleo*, organitzat pel Grup d'Estudis Territorials i Urbans, del Departament de Geografia Humana de la Universitat de Barcelona, els dies 11 a 13 de novembre de 1996.
- SALVADOR, Narcisa, MORA, Cristina i SALVAT, Eduard (1997): "La regió urbana funcional de Barcelona en el context europeu", dins a *Revista Econòmica de Catalunya. Dossier la Barcelona metropolitana: economia i planejament*. Pàgs. 54-65.
- SAN MARTÍN VARÓ, Ignacio (1997): "Precios de las viviendas y accesibilidad familiar a una vivienda", dins a *II Seminari urbà: Preu de l'habitatge i formació de llar*, maig de 1997. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Document de treball.
- SÁNCHEZ PÉREZ, Joan-Eugeni (1991): "Transformacions en l'espai productiu a Barcelona 1975-90", dins a *Revista Catalana de Geografia*. Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 33-50.
- SÁNCHEZ PÉREZ, Joan-Eugeni (1997): *Perfil socio-econòmic dels municipis catalans. Instrument per a la gestió*. Fundació CIREM, Barcelona.
- SÁNCHEZ PÉREZ, Joan-Eugeni (1998): "Efectos de los cambios en el sistema productivo sobre la expansión metropolitana de Barcelona", dins a CAPEL, Horacio i LINTEAU, Paul-André: *Barcelona-Montréal. Desarrollo urbano comparado*. Publicacions de la Universitat de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 39-50.
- SÁNCHEZ PÉREZ, Joan Eugeni (1998b): *La Gran Empresa en España*. Editorial Consejo Económico y Social, Madrid.
- SANTPONS (1788): *Memòria* llegida a l'Acadèmia de Ciències de Barcelona a la sessió del 23 de gener de 1788, ms de l'Arxiu de l'Acadèmia de Ciències, caixa número 16.
- SANZ PARERA, Miquel (1988): *El Pla de Barcelona. Constitució i característiques físiques*. Col·lecció Coneguem Catalunya. Els llibres de la Frontera, Barcelona.

- SARVIA, Franco (1993): "Gènova: una ciutat pilot europea. El futur ambient urbà d'una ciutat antiga", dins a *Medi Ambient. Tecnologia i Cultura*, n° 5, Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 60-61.
- SASSEN, Saskia (1989): "New trends in the sociospatial organization of the New York city economy", dins a BEAUREGARD, R. A. (ed.): *Economic restructuring and political response*. Sage Publications, Newbury Park.. Pàgs. 69-113.
- SASSEN, Saskia (1991): *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, Princeton.
- SCHILL, M.H. i NATHAN, R.P. (1983): *Revitalizing America's cities: neighborhood reinvestment and displacement*. State University of New York Press, Albany.
- SCHUSTER, Christoph (1999): "Re: Sorry! On professions vs yuppies", dins a <http://www.mailbase.ac.uk/lists/gentrification/1999-05/>
- SERRA, Josep (1998): "Migracions metropolitanes i desconcentració demogràfica", dins a *Revista Econòmica de Catalunya. Dossier la Barcelona metropolitana: economia i planejament*. Pàgs. 77-88.
- SERRATOSA i PALET, Albert (1979): *Objetivos y metodología de un plan metropolitano*. Colección de Urbanismo, Oikos-Tau, Vilassar de Mar.
- SERRATOSA i PALET, Albert (1998): "El pla territorial metropolità de Barcelona i el dinamisme econòmic", dins a *Revista Econòmica de Catalunya. Dossier la Barcelona metropolitana: economia i planejament*. Pàgs.89-96.
- SHORT, John Rennie (1996): *The new urban order. An introduction to cities, culture and power*. Blackwell Publishers, Cambridge i Oxford.
- SMITH, Neil (1979a): "Toward a theory of gentrification: a back to the city movement by capital not people", dins a *Journal of the American Planning Association*, n° 45. Pàgs. 538-548.
- SMITH, Neil (1979b): "Gentrification and Capital: Practice and Ideology in Society Hill", dins a *Antipode. A Radical Journal of Geography*, n°3, volum II. Pàgs. 24-35.
- SMITH, Neil (1982): "Gentrification and uneven development", dins a *Economic Geography*, n° 58. Pàgs. 139-155.
- SMITH, Neil (1986): "Gentrification, the frontier, and the restructuring of urban space", dins a SMITH, Neil i WILLIAMS, Peter (eds.): *Gentrification of the city*. Allen and Unwin, Boston. Pàgs. 15-34.
- SMITH, Neil (1987a): "Of yuppies and housing: gentrification, social restructuring, and the urban dream", dins a *Environment and Planning D. Society and Space*, volum 5. Pàgs. 151-172.
- SMITH, Neil (1987b): "Commentary. Gentrification and the rent gap", dins a *Annals of the Association of American Geographers*, n° 77. Pàgs. 462-465.
- SMITH, Neil (1991): "On gaps in our knowledge of gentrification", dins a VAN WEESEP, Jan i MUSTERD, Sako (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netwerken, Utrecht. Pàgs. 52-62.

- SMITH, Neil (1992): "New city, new frontier: the Lower East Side as Wild West", dins a SORKIN, Michael (ed.): *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*, Hill and Wang, New York.
- SMITH, Neil (1992b): "Blind man's buff or Hamnett's philosophical individualism in search of gentrification", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, nº 17. Pàgs. 110-115.
- SMITH, Neil (1996): *The New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City*. Routledge, London i New York.
- SMITH, Neil i SCHAFFER, Richard (1986): "The gentrification of Harlem?", dins a *Annals of the Association of American Geographers*, nº 76.
- SMITH, Neil i WILLIAMS, Peter (1986): "Alternatives to orthodoxy: invitation to a debate", dins a SMITH, Neil i WILLIAMS, Peter (eds.) (1986): *Gentrification of the city*. Allen and Unwin, Boston. Pàgs. 1-14.
- SMITH, Neil i WILLIAMS, Peter (eds.) (1986): *Gentrification of the city*. Allen and Unwin, Boston.
- SOLÀ MORALES, M. de, BUSQUETS, J., DOMINGO, M., FONT, A. i GÓMEZ ORDÓÑEZ, J.L. (1974): *Barcelona. Remodelación capitalista o desarrollo urbano en el sector de la Ribera Oriental*. Editorial Gustavo Gili, Barcelona.
- SOLANS i HUGUET, Joan Antoni (dir.) (1988): *Codi urbanístic català*. Generalitat de Catalunya, Direcció General d'Urbanisme, Barcelona.
- SUST, Xavier (1987): "La reconversió de l'habitatge vell al Raval", dins a AJUNTAMENT de BARCELONA: *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern Central: "La rehabilitació de la Ciutat Vella", nº 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 63-70.
- SUTCLIFFE, Anthony (1970): *Ocaso y fracaso del centro de París*. Editorial Gustavo Gili, S.A., Barcelona.
- T**APADA BERTELI, Teresa (1993): *Estudio socio-antropológico del impacto de un realojamiento urbano*. Tesina presentada al Departament d'Antropologia de la Universitat Autònoma de Barcelona.
- TATJER i MIR, Mercedes (1973): *La Barceloneta del siglo XVIII al Plan de la Ribera*. Saturno, Barcelona.
- TATJER i MIR, Mercedes (1987): "Cos social i habitatge a la Ciutat Vella", dins a Ajuntament de Barcelona: *Barcelona. Metròpolis Mediterrània*. Quadern central "La rehabilitació de la Ciutat Vella", nº 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 74-77.
- TATJER i MIR, Mercé (1989): "Diferenciació social i davallada demogràfica al centre històric de Barcelona: el barri Gòtic (1888-1980)", dins a AA.DD.: *Història urbana del Pla de Barcelona*. Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985. Volum 1, Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 233-245.
- TATJER i MIR, Mercedes (1995): *La Trinitat Nova*. Col·lecció els barris d'ADIGSA, nº 30. Generalitat de Catalunya, Barcelona.

- TATJER i MIR, Mercedes (1995b): *Urbanització Meridiana*. Col·lecció els barris d'ADIGSA, nº 52. Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- TELLO i ROBIRA, Rosa (1990): *Las tendencias del urbanismo en la España de los 80: ¿una nueva ciudad? ¿un nuevo urbanismo?*. Tesi Doctoral presentada a la Universitat de Barcelona.
- TELLO i ROBIRA, Rosa (1991): "Les estratègies de la Barcelona 2000", dins a *Revista Catalana de Geografia*. Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 15-22.
- TELLO i ROBIRA, Rosa (1995): "Plan estratégico de Barcelona: balance y nuevo plan", dins a *Revista de Geografia*. Departaments de Geografia de la Universitat de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 97-105.
- TELLO i ROBIRA, Rosa (1997): "Les conseqüències socials de l'urbanisme dels darrers quinze anys", dins a ROCA i ALBERT, Joan (coord.): *El municipi de Barcelona i els combats pel govern de la ciutat*. Institut Municipal d'Història de Barcelona i Editorial Proa, Barcelona. Pàgs. 277-284.
- TELLO i ROBIRA, Rosa i MARTÍNEZ i RIGOL, Sergi (1994): "Terciarização e encarecimento do alojamiento em Barcelona", dins a *Finisterra. Revista Portuguesa de Geografia*. Centro de Estudios Geográficos, nº 57, Lisboa. Pàgs. 61-77.
- TELLO i ROBIRA, Rosa i MARTÍNEZ i RIGOL, Sergi (1995): "Terciarización y encarecimiento de la vivienda en Barcelona", dins a *Revista de Geografia*. Departaments de Geografia de la Universitat de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 41-51.
- TELLO, Rosa, MARTÍNEZ, Sergi i BOBA, Assumpta (2000): "Nuevos espacios terciarios de Barcelona: adaptaciones a una economía globalizada", dins a *Estudios Geográficos*. En prensa.
- TENCASA (1999): *Información de viviendas y locales de Barcelona y Provincia, 1999*. Desembre de 1999.
- TERAN, Fernando de (1978): *Planeamiento urbano en la España contemporánea. Historia de un proceso imposible*. Biblioteca de Arquitectura, Editorial Gustavo Gili, Barcelona.
- TERAN, Fernando de (1989): "El planeamiento en la España del siglo XX", dins a AA.DD.: *Història urbana i intervenció en el centre històric. IIIa Setmana d'Estudis Urbans a Lleida, 6-10 d'octubre de 1986*. Institut Cartogràfic de Catalunya, Barcelona. Pàgs. 85-98
- TERÁN, Fernando de (1999): *Historia del urbanismo en España III. Siglos XIX y XX*. Editorial Cátedra, Madrid.
- TERMCAT (2000): <http://www.termcat.es/>
- THEODORSON, G. A. (1961): *Studies in Human Ecology*, Pennsylvania State University, Pennsylvania.
- THEODORSON, G. A. (1974): *Estudios de Ecología Urbana*. Editorial Labor, Barcelona.
- THIRWALL, A. P. (1972): *Growth and Development: with special reference to developing countries*. Macmillan, London.

- TOLEDO JÁUDENES, Julio (1998): *Legislación estatal del suelo*. Civitas, Madrid.
- TORRES, Maruja (1997): *Un calor tan cercano*. Alfaguara, Grupo Santillana, Madrid.
- TRULLÉN, Joan (dir.) (1988): *Barcelona frente a la crisis. Reestructuración productiva, reconstrucción urbana y política económica municipal (1979-1986)*. Quaderns 88/01, Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, Barcelona.
- TRULLÉN, Joan (1990): "Características generales del modelo de crecimiento a partir del decenio de 1960", dins a PARELLADA, M.: *Estructura Económica de Catalunya*. Editorial Espasa-Calpe, Madrid. Pàgs. 41-52.
- TRULLÉN, Joan (1995): "Barcelona: ciutat flexible. Alguns canvis en el model de desenvolupament durant el període 1986-1991", dins a *Barcelona Economia. Indicadors Econòmics de Barcelona*. Primer trimestre, nº 25. Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàgs. 19-28.
- TRULLÉN, Joan (1995b): *El Plan Delta I. El modelo económica y territorial de Barcelona*. Gabinet Tècnic de Programació, Ajuntament de Barcelona. Barcelona.
- TRULLÉN, Joan (1998): "Factores territorials de competitivitat de la Regió Metropolitana de Barcelona", dins a *Revista Econòmica de Catalunya. Dossier la Barcelona metropolitana: economia i planejament*. Pàgs. 34-50.
- U**LLMAN, Joan Connelly (1972): *La Semana Trágica. Estudio sobre las causas socioeconómicas del anticlericalismo en España (1898-1912)*. Ariel, Esplugues de Llobregat. [1era. edició original en anglés de 1968].
- UREÑA FRANCÉS, J. M^a. (1986): "Inversiones y planificación territorial. Un planeamiento hipotético", dins a *Ciudad y Territorio*, nº 68. Pàgs. 33-52.
- V**ALLBONA, Rafael (2000): *Plaça dels Àngels*. Editorial Columna, Barcelona.
- VALLBONA, Rafael (2000b): *Al Raval*. Viena Serveis Editorials, Barcelona.
- V.D.B.V. (Veïns en Defensa de la Barcelona Vella) (1998): "Barcelona, avui". Document sobre les reformes al centre històric de Barcelona publicat a Internet (<http://personales.mundivia.es/personales/arnim/catala.html>).
- VAN WEESEP, Jan i MUSTERD, Sako (eds.) (1991): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netweken, Utrecht.
- VAN WEESEP, Jan i WIEGERSMA, Marianne (1991): "Gentrification in the Netherlands: Behind the scenes", dins a VAN WEESEP, Jan i MUSTERD, Sako (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netweken, Utrecht. Pàgs. 98-111.
- VÁZQUEZ MONTALBÁN, Manuel (1998): "Bolero o Sobre la recuperación de los barrios históricos en las ciudades con vocación postmoderna", dins a AA.DD.: *Barcelona, un dia. Un llibre de contes de la ciutat*. Extra Alfaguara, Grupo Santillana, Madrid. Pàgs. 411-426.
- VEÏNS en DEFENSA de la BARCELONA VELLA (1999): *Barcelona, avui*. (<http://personales.mundivia.es/personales/arnim/catala.html>).

- VICENS VIVES, Jaume i LLORENS, Montserrat (1980): *Industrials i polítics (segle XIX)*. Editorial Vicens Vives, Barcelona. [1era. versió de 1958].
- VIDAL, Tomàs i RECAÑO, Joaquín (1996): "Evolució de les migracions", dins a CARRERAS i VERDAGUER, Carles (dir.): *Geografia General dels Països Catalans. La població*. Editorial Enciclopèdia Catalana, Barcelona. Volum III. Pàgs. 50-77.
- VILA, Pau i CASASSAS, Lluís (1974): *Barcelona i la seva rodalia al llarg del temps*. Editorial Aedos, Barcelona.
- VILAGRASA IBARZ, Joan (1991): "El estudio de la morfología urbana: una aproximación", dins a *Geocrítica*, nº 92. Universitat de Barcelona, Barcelona.
- VILAGRASA IBARZ, Joan (1997): "Impuls econòmic, planejament urbà i agents socials en la definició de la Barcelona contemporània, 1859-1975", dins a ROCA i ALBERT, Joan (coord): *Expansió urbana i planejament a Barcelona*. Institut Municipal d'Història de Barcelona i Editorial Proa, Barcelona. Pàgs. 47-70.
- VILANOVA, Mercé (1997): "Intransigència de classe, alfabetització i gènere. Les fronteres interiors de la societat de Barcelona, 1900-1975", dins a ROCA i ALBERT, Joan (coord.): *L'articulació social de la Barcelona contemporània*. Insitut de Cultura de Barcelona i Edicions Proa. Barcelona. Pàgs. 71-83.
- VILAR, Pierre (1966): *Catalunya dins l'Espanya moderna*. Edicions 62, Barcelona.
- VILASERÓ, Manuel (1999): "Cambio de estrategia en el Raval", dins a *La Vanguardia*, 6 de febrer de 1999.
- VILASERÓ, Manuel (1999b): "Oxigen al cor del Raval", dins a *El Periódico de Catalunya*, 15 de febrer de 1999.
- VILLAR, Paco (1996): *Historia y leyenda del Barrio Chino (1900-1992). Crónicas y documentos de los bajos fondos de Barcelona*. Edicions la Campana, Barcelona.
- VINYOLES, Teresa (1999): "L'hospital dels Mesells", dins a ALBERCH i FIGUERAS, Ramon (dir.): *Els barris de Barcelona. Volum I, Ciutat Vella i Eixample*. Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, Barcelona. Pàg. 224.
- VINYOLES, Teresa Maria (1976): *Les barcelonines a les darreries de l'Edat Mitjana (1370-1410)*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona.
- W**HITEHAND, J. (1972): "Building cycles and the spatial pattern of urban growth", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, volum 56. Pàgs. 39-55.
- WHITEHAND, J., (1987): *The changing face of cities*. Basil Blackwell, Oxford.
- WILLIAMS, P. (1976): "The role of institutions in the inner London housing market: the case of Islington", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, nº 1. Pàgs. 72-82.
- WILLIAMS, P. (1978): "Building societies and the inner city", dins a *Transactions of the Institute of British Geographers*, nº 3. Pàgs. 23-34.

WILLIAMS, P. (1986): "Class constitution through spatial reconstruction? A re-evaluation of gentrification in Australia, Britain and United States", dins a SMITH, Neil i WILLIAMS, Peter (eds.): *Gentrification of the city*. Allen and Unwin, Boston. Pàgs. 56-77.

ZÁRATE MARTIN, Antonio (1991): *El espacio interior de la ciudad*, editorial Síntesis, Madrid.

ZARRALUQUI ORTIGOSA, Luis (1992): "Desarrollo y evolución de las técnicas de gestión urbanística", dins a AA.DD: *Cambios urbanos y políticas territoriales. Barcelona y Sevilla 92. Bilbao. Pamplona*. Ediciones Universidad de Navarra, Navarra. Pàgs. 172-195.

ZUKIN, Sharon (1989 [primera versió de 1982]): *Loft living. Culture and Capital in Urban Change*. Rutgers University Press, New Jersey.

ZULIÁN, C. (1999) (dir.): *Escenas del Raval*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona

ANNEX

WILLIAMS, P. (1986): "Class constitution through spatial reconstruction? A re-evaluation of gentrification in Australia, Britain and United States", dins a SMITH, Neil i WILLIAMS, Peter (eds.): *Gentrification of the city*. Allen and Unwin, Boston. Pàgs. 56-77.

ZÁRATE MARTIN, Antonio (1991): *El espacio interior de la ciudad*, editorial Síntesis, Madrid.

ZARRALUQUI ORTIGOSA, Luis (1992): "Desarrollo y evolución de las técnicas de gestión urbanística", dins a AA.DD: *Cambios urbanos y políticas territoriales. Barcelona y Sevilla 92. Bilbao. Pamplona*. Ediciones Universidad de Navarra, Navarra. Pàgs. 172-195.

ZUKIN, Sharon (1989 [primera versió de 1982]): *Loft living. Culture and Capital in Urban Change*. Rutgers University Press, New Jersey.

ZULIÁN, C. (1999) (dir.): *Escenas del Raval*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona